

HEIDI GUTTORM EINARSEN

5.-7. C.

Ovttas

SIRKUMPOLÁRA EAMIÁLBMOGAT
JA SIN OSKKOLDAGAT

ČÁLLIIDLÁGÁDUS

**LASSI DIEĐUT, VÁSTÁDUSAT, KOMMENTÁRAT JA
METODALAŠ RÁVVAGAT OAHPAHEADDJÁI**

Sisdoallu

Mo lea OVTTAS oahppogirjeráidu huksejuvvon?	6
Oahppogirjijt.....	6
Ráva oahpaheaddjái	6
Máhttolokten 2006 S.....	8
Máhttolokten 2006 S OEE	8
OSKU, EALLINO Aidnu ja Etihkka - Sámi Oahppoplána.....	8
Fága ulbmil	8
Fága váldooasit.....	10
Risttalašvuohta	11
Sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut.....	11
Juvddálašvuohta, isláma, hinduisma, buddhisma ja eallinoaidnu	11
Filosofii ja etihkka	11
Fágadiibmolohku	12
Vuodđogálggat fágas.....	12
Gelbbolašvuođamihttomearit 7. jahkeceahki maŋŋel.....	14
Risttalašvuohta	14
Sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut.....	15
Juvddálašvuohta, isláma, hinduisma ja buddhisma ja eallinoaidnu.....	15
Juvddálašvuohta	15
Isláma	16
Hinduisma.....	16
Buddhisma.....	17
Eallinoaidnu	17
Filosofii ja etihkka	17
Oahpahit OEE-fága vuodđoskuvllas.....	19
Oahpahit OEE – lea guottuidhukseamis sáhka.....	19
Friddjacealkin	19
Bargovuogit	20
Mo “lohkat” govaid?.....	21
Mo bargat musihkain?.....	22
Mo bargat drámáin?.....	23
Mo ságastit ovttas filosofalaš áššiid birra?.....	24
Mo geavahit lagasberrasa ávkin oahpahasas?	27

OVTTAS - Sirkumpolára eamiálbmogat ja sin oskkoldagat	28
Oahppogirji s 5 – 13 Sirkumpolára- dahje árttalaš guovlu ja eamiálbmogat.....	28
Árttalaš guovlluid uhkádusat	29
Sirkumpolára eamiálbmogat	31
Alaska , Kanada ja Kalaallit Nunaat	34
Inuhkat.....	34
First Nations	35
Ruoššas	35
Nenecat	36
Čuvččat	36
Davviriikkain: Norggas, Ruoŋas, Suomas ja Ruoššas:.....	37
Sámit.....	37
Vástádusat.....	38
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 14.....	38
Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 14.....	39
Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	39
Oahppogirji s 16-31 Birget buolaš guovlluin.....	40
Bivdu.....	40
Atnit ávkki luonddus.....	40
Luondu oahpaha olbmo	41
Vástádusat	42
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 32	42
Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 32.....	42
Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	44
Bloggen.....	45
Heivvolaš bloggenreaidut:.....	45
Oahppogirji s 34-55 Sirkumpolára eamiálbmogiid luondduoskkoldagat	46
Luođu dahje luondu vuoinjat	46
Šamanisma – noidošeapmi.....	47
Šamána – noaidi- angakoq	47
Gárvvut	48
Máskkat	49
Muorrabáccit.....	49
Goavdát/rumbbut	49

Eallit ja luondu	49
Šamanisma - ruovttuluotta ruohttasiidda	50
Eallima dáhpáhusaid meanut	51
Eallinguoimmi gávdnat ja cegget bearraša.....	51
Jápmi	52
Vástádusat	52
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 56.	52
Kommentárat Daga-ja-oahpa eambbo bihtáide s 25.	52
Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	54
Oahppogirji s 58-74 Sámiid luondduosku.....	54
Máilmmioaidnu ja ipmilat	54
Noaidi ja noidošepmi.....	57
Goavddis.....	59
Luondu bassibáikkít.....	60
Vástádusat	61
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 75:.....	61
Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 75.....	62
Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	63
Oahppogirji s 76-84 Storra dáhpáhusat eallimis.....	64
Nammavierut.....	64
Náittosvierut.....	65
Jápmi	66
Vástádusat	67
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 85.	67
Kommentárat ja čilgehusat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 85.....	67
Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	68
Oahppogirji s 86-93 Sámi luondduosku ja risttalašvuhta	69
Risttalašvuhta – bákkolaš	69
Rihppaskuvla.....	70
Luondduoskkoldat gildo	71
Sámit šaddet risttalažžan.....	71
Vástádusat.....	72
Vástádusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 94.	72
Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 94.....	73

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái	73
Ávkkálaš neahttasiiddut	75
Gáldut.....	76

Oahpaheddjiid ráva OVTTAS OEE-fága 5.-7.

Mo lea OVTTAS oahppogirjeráidu huksejuvvon?

Oahppogirjjit

OVTTAS lea oahppogirjeráidu jurddašuvvon mánáidskuvlla 5. -7- ceahkkái. Girjeráidui gullet Máilmmioskkoldagat ja eallinoaidnu, Sirkumpolára eamiálbmogat ja sin oskkoldagat ja Filosofiija ja etihkka. Girjjit leat huksejuvvon nu ahte leat sihke ingressat, illustrerejeaddji govat, govateavsttat, teakstabihtát main lea čilgejeaddji dahje gažadeaddji bajilčállagat, ravdateavsttat ja sátnečilgehusat. Ingressain leat váldodieđut oanehaččat čilgejuvvon. Govat ja govateavsttat galget bures illustreret teavstta ja heivet tekstii, ja áinnas buktit lassi dieđuid lohkkái. Ravdateavsttat galget oanehaččat vástidit bajilčállaga, ja čalmmustahttit váldooasi teakstabihtás. Sátnečilgehusat galget čilget maid sánit mearkašit. Dasa lassin leat juohke fáddái dahkkon bargobihtát guovtti dásis. Loga-ja-vástit bihtát leat dahkkon ingressaide. Ingressain galgá álki gávdnat čielga vástádusa gažaldahkii, ja lea jurddašuvvon ohppiide geat eai nagot reflekteeret ja dulkot. Daga-ja-oahpa-eambbo bihtát leat jurddašuvvon čiekŋudeapmái ja dat gáibidit dávjá ahte oahppit galget geavahit eará gálduid, ohcat, smiehttat, árvoštallat ja plánet. Daid gaskkas leat maid praktihkalaš bihtát ja duddjon-bihtát. Ohppiidgirjjiin geavahit sániid nu go *dávjá, muhtimat ja muhtin olbmot*. Dan vai ii galgga bohciidit jáhkku ahte buohkat čuvvot seammá eallinnjuolggadusaid, rituálaid ja rohkosiid, ja gárvodit seammá láhkai.

Ráva oahpaheaddjái

OVTTAS oahppogirjeráidui lea dahkkon ráva oahpaheaddjái. Dat orru lágádusa neahttasiiddus, ja devdo ja ođasmahtto dađistaga. Das leat lassi dieđut juohke fáttá birra, vástádusat ja kommentárat buot bargobihtáide. Rávvagis gávdnojit maid mitalusat ja máidnasat maid oahpaheaddji sáhtta čálihit ja juohkit ohppiide, dahje sáhtta jitnosit lohkat ceahkis. Mitalusat ja máidnasat heivejit fáttáide. Gávdnojit metodalaš tipsat juohke fáddái. Rávvaga vuolde gávdnojit govat maid oahpaheaddji sáhtta geavahit fáttá álgaheapmái

ja/dahje geardduheapmái. Juohke fáddái leat dahkkon árvvoštallanskovit gos oahppit merkestít maid leat oahppan. Dat leat dahkkon oahppoplána máhttoulbmiliid mielde. Árvvoštallanskovit leat ávkin go oahpaheaddji áigu árvvoštallat oahpahusa, ja sáhttet maid vuodđun váhnenságastallamiin. Juohke fáddái lea dahkkon bargobihtta mii lea jurddašuvvon geardduheapmái. Rávvagis gávdnojit jahkeplánaevttohusat maid oahpaheaddji sáhtta geavahit dahje heivehit sin dilálašvuhtii. Jahkeplána lea dahkkon gaskamearalaš diibmologu mielde. Juohke fáddái leat kopijiaoriginálat maid oahpaheaddji sáhtta čálihit ja juohkit ohppiide. Reaidostobes gávdnojit reaidut ja čilgehusat stoahkamiidda maid oahpaheaddji sáhtta geavahit oahpahusas. Dat eai leat čatnon sierra fáttáide.

Ovdamunni das go rávagirji lea neahtas, lea ahte oahpaheaddji álkit ja njuolga sáhtta deaddilit ja mannat evttohuuvon neahttasiiduide. Nubbi lea ahte neahttasiidu álkit sáhtta ođasmahttot, ja ahte maidái eará oahpaheaddjit ja berošteaddjit sáhttet lasihit metodalaš tipsaid ja dieđuid. ČálliidLágádus sávvá ahte oahpaheaddjit astet lasihit dieđuid, bargobihtaid ja tipsaid mat sáhttet leat buohkaide ávkin. Váldet áinnas oktavuoda minguin jos lea dáhttu leat mielde ovddideamen rávvaga.

Máhttolokten 2006 S

OVTTAS lea dahkkon ML06S mielde. Dat mearkkaša ahte ML06S OEE (Osku, Eallinoaidnu ja Etihkka) máhttoulbmilat leat vuodđun sihke sisdoalus ja bargobihtáin. Bargobihtát leat hábmejuvvon dan láhkai ahte vihtta vuodđogálgga (lohkan, čállin, rehkenastin, DGT máhttu, ja njálmmálaš ovdanbuktindáidu) galget ovddiduvvot. Čáli lea geahččalan fátmmastit maiddái Suoma ja Ruoŋa beal sámi guovlluid. Ollu dieđut čalmmustit maiddái Suoma ja Ruoŋa diliid. Mii sávvat ja háliidit ahte davvisámegiela oahppit sihke Ruoŋas ja Suomas geavahivčče OVTTAS oahppogirjeráiddu oahpahusas vuodđoskuvllas.

Máhttolokten 2006 S OEE

Osku, Eallinoaidnu ja Etihkka - Fágagelbbolašvuodamihttomearit 7. jahkeceahki manjel

OSKU, EALLINO Aidnu ja Etihkka - Sámi

OahppoPlána

Fága ulbmil

Oskkut ja eallinoainnut speadjalastet olbmuid čiekŋaleamos gažaldagaid ja leat historjjá čađa leamaš mielde hábmemme ovttaskasolbmuid, searvevuodaid ja servodagaid. Máhttu oskkuid ja eallinoainnuid birra lea mávssolaš ovttaskasolbmui, vai máhttá dulkot eallingearddi ja ipmirdit kultuvrraid iežas servodagas ja muđui máilmmis. Dán áiggi mánát ja nuorat deaivvadit mánggalágan kulturváikkuhusaiguin ja árvovuoduiiguin. Risttalaš osku ja árbevierru lea čuđiid jagiid váikkuhan sámi, norgga ja eurohpalaš kultuvrra. Sámis lea don doloža rájes leamaš dábálaš ahte iešguđet kultuvrraid olbmot deaivvadit, go sámit eamiálbmogiin leat ássan bálddalagaid eanetloguálbmogiiguin. Sirkumpolára oskkolaš árbevierut mat gávdnojit eatnama davvibeali eamiálbmogiin, leat oassin oktasaš oskkolaš

árbbis. Máhttu sámi luondduoskku ja sámi árvojurddašeami birra galgá veahkehit ipmirdit kultuvrra ja servodaga, vieruid ja árbevieruid.

Seammás lea humanisttalaš árvoárbevierut addán kulturárbaí viidát hivvodaga. Oskkoldatlaš ja eallinoinnolaš girjáivuohta váikkuha eambo ahte eambo servodaga. Dovdat iešguđetlágan oskkuid ja eallinoainnuid, etihka ja filosofii ja lea deatlaš eaktun eallindulkomii, ehtalaš diđolašvuhtii ja ipmárdussii oskkuid ja eallinoaidnorájiid rastá. Go oktavuodát buot máilmmi eamiálbmogiid gaskkas leat lassánan, dagaha dat ahte lea deatlaš diehtit juoidá eamiálbmogiid oskkolaš árbevieruid birra maiddá máilmmiviidosáčat.

Osku, eallinoaidnu ja etihkka oppalaš oahppahábmenfágan galgá veahkkin hukset oktasaš máhttovuođu ja referánsarámmaid, veahkkin ođđa áddejupmái ja várret saji iešguđet agiide heivehuvvon dialogaide. Máhttu oskkuid ja eallinoainnuid birra, ja makkár doaibma dain lea sihke árbevierrun ja áigeovuodilis gáldun oskui, morálii ja eallindulkomii, lea guovddázis fágas. Fága galgá leat deaivvadansadjin ohppiide geain lea iešguđetlágan duogáš, gos buohkat galget árvvus adnot. Oahpaheapmi galgá arvosmahttit ohppiid oppalaš oahppahábmemma ja addit saji imaštallamii ja refleškuvdnii. Dasto galgá fága leat veahkkin ovdánahttit dáiddu ságastallat olbmui geain lea iešguđetlágan oaidnu oskku- ja eallinoaidnogažaldagaide. Dát mielddisbuktá ahte ákte oskkolaš árvvuid, olmmošvuoigatvuodaid ja olmmošvuoigatvuodaid ehtalaš vuoddu.

Fága galgá addit máhtu risttalašvuodas, sirkumpolára eamiálbmogiid oskkuin, eará máilmmioskkuin ja eallinoainnuin ja ehtalaš ja filosofalaš fáttáid birra. Dat galgá addit máhtu das makkár mearkkašupmi risttalašvuodas lea kulturárbin min servodahkii. Dan dihte galgá risttalašvuodamáhttu leat stuorimus oassin oahppostoffahivvodagas. Dát mearkkaša ahte lea sadji báikkálaš variašuvnnaide go juogada fága válđoosiid vai olaha gelbbolašvuodamihttomeriid.

Osku, eallinoaidnu ja etihkka lea dábálaš skuvlafága mii dábálaččat galgá čohkket buot ohppiid. Oahpahušláhka bidjá vuodđun ahte oahpaheapmi galgá leat objektiiva, kritihkalaš ja pluralistalaš. Dat mearkkaša ahte galgá leat áššálaš ja bealátkeahes ja ahte iešguđet máilmmioskkut ja eallinoainnut galget ovdanbiddjot áktejumiin. Oahpaheamis ii galgga sárdniduvvot eaige galgga leat oskkumeanut. Ovtadássásaš pedagogalaš prinsihpat galget

biddjot vuodđun. Dat mearkkaša ahte buot oskkut ja eallinoainnut galget daid earenoamášvuoda ja girjáivuođa vuodul meannuduvvot fágalaččat ja áššái heivehuvvon vugiin.

Heivehuvvon oahpahus lea bajimus prinsihppa. Oahpaheamis galgá geavahit mánggalágan ja hásttuheaddji bargovugiid, mat veahkin gaskkustit buot beliid fágas. Bargovugiid ferte seammás várrogasvuodain válljet. Erenoamážit guoská várrogasvuolta bargovugiide mat ovddasteddjiid ja ohppiid osku ja eallinoainnu mielde orrot leamen eará oskkuid meannun dahje doarjume eará eallinoainnu. Sihke oktagaslaš ja báikkálaš fuolahusaid berre vuhtiiváldit.

Jus oahppi dieđiha beassat luvvejuvvot osiin dábálaš oahpahusas oahpahušlága § 2-3a mielde, galgá dát čuovvoluvvot heivehuvvon oahpahusain. Eaktuduvvo ahte lea bistevaš ovttasbargu ruovttu ja skuvlla gaskkas ja buorre diehtujuohkin movt oahpahus jurddašuvvo čađahuvvot.

Fága váldoosit

Fága lea juhkkujuvvon váldoosiide maida leat hábmejuvvon gelbbolašvuodamihttomearit. Váldoosit dievasmahttet nuppit nuppiid ja fertejit gehččojuvvot oktavuotán. Osku, eallinoaidnu ja etihkas leat gelbbolašvuodamihttomearit 4., 7. ja 10. jahkeceahki manjel

Bajilgovva váldoosiin:

Jahkeceahkki	Váldoosit			
1.-7.	Risttalašvuolta	Sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut	Juvddálašvuolta, isláma, hinduisma, buddhisma ja eallinoaidnu	Filosofiija ja etihkka
8.-10.	Risttalašvuolta	Sirkumpolára ja eará eamiálbmogiid	Juvddálašvuolta, isláma, hinduisma, buddhisma, eará oskkolaš girjáivuohta ja	Filosofiija ja etihkka

		oskkut	eallinoaidnu	
--	--	--------	--------------	--

Risttalašvuolta

Váldooassái *risttalašvuolta* gullet risttalašvuolta historjjálaš geahččanguovllus ja movt risttalašvuolta ipmirduvvo ja čađahuvvo Sámis, Norggas ja máilmmis dán áiggi, Biibbala mearkkašupmi kulturipmárdusa ja oskku gáldun, ja risttalašvuolta mearkkašupmi servodahkii ja kultuvrii. Váldooasis galgá gieđahallat risttalašvuolta iešguđetlágan árbevieruid ja girkoservodagaid.

Sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut

Váldooassái *sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut* gullet sámiid ja eará sirkumpolára eamiálbmogiid luondduoskkut ja oskkoldatlaš ja ehtalaš árbevierut. Nuoraidceahkis galgá dát váldooassi maid addit dieđu eará eamiálbmogiid oskkuid birra.

Juvddálašvuolta, isláma, hinduisma, buddhisma ja eallinoaidnu

Váldooassái *juvddálašvuolta, isláma, hinduisma, buddhisma ja eallinoaidnu* gullet dát oskkut ja válljejuvvo eallinoainnut historjjálaš geahččanguovllus, dáid oskkuid čálaárbevierut kulturipmárdusa ja oskku gáldun, ja movt dát oskkut ja eallinoainnut ipmirduvvojit ja čađahuvvojit máilmmis ja Norggas dán áiggi. Nuoraidceahkis galgá dát váldooassi maid addit dieđuid eará oskkuin ja eallinoainnuin mat dál gávdnojit Norggas, ja eará oskkolaš ja eallinoinnolaš girjáivuodas.

Filosofijja ja etihkka

Váldooassái *filosofijja ja etihkka* gullet filosofalaš jurddašuvuohtii ja ehtalaš reflekšuvdna Muhtin guovddáš filosofat gullet dohko, ja guovddáš eallingažaldagat, morálalaš

árvoválljemat ja ehtalaš ákkastallamat leat guovddážiis. Váldooassái gullet maid miellaguottut ja áigejuovdilis ehtalaš čuolbmagažaldagat mánáid ja nuoraid eallimis, lagasservodagas ja máilmmiviidosáččat. Váldooasis gieđahallojuvvojit oktavuodát gaskal etihka, oskku ja eallinoainnu.

Fágadiibmolohku

Diibmolohku lea almmuhuvvon 60-minuvtta ovttadahkan.

MÁNÁIDCEAHKKI

1.-7. jahkecehkiin: 427 diimmu

NUORAIIDCEAHKKI

8.-10. jahkecehkiin: 157 diimmu

Vuodđogálggat fágas

Vuodđogálggat leat integrerejuvvon gelbbolašvuodamihttomeriide gos dat leat mielde ovdánahttime fágagelbbolašvuoda ja leat maid oassin das. Osku, eallinoaidnu ja etihka fágas ipmirduvvojit vuodđogálggat ná:

Máhttit njálmmálaččat ovdanbuktit mearkkaša OEEs geavahit hupmangiela gulahallat ja čilget oskkuid ja eallinoainnuid, etihka ja filosofiiija. Njálmmálaš gálggat dego ságastallan, dialoga, muitaleapmi ja selveheapmi leat imaštallama, guorahallama ja ákkastallama gaskaoamit. Fágas deattuhuvvo muitaleapmi njálmmálaš ovdanbuktinvuohkin.

Máhttit lohkat mearkkaša OEEs muosáhit ja ipmirdit teavsttaid. Lohkan geavahuvvo viežžat dieđuid, dulkot, reflekeret ja áššálaččat ja analyhtalaččat geahčadit muitalusaid ja fágadieđuid mat leat sihke árbevirolaš ja multimedialaš gaskkustanhámis.

Máhttit čálalaččat ovdanbuktit mearkkaša OEEs ahte máhtta ovdanbuktit máhtu oskkuid ja eallinoainnuid, etihka ja filosofiiija birra ja oaiviliid dain áššiin. Čállin čielgada jurdagiid,

vásáhusaid ja oaiviliid ja lea veahkkin dulkot, ákkastallat ja gulahallat. Čállin lea OEEs maiddá deaivvadit iešguđetlágan estehtalaš čálahámiiguin ja daid geavahit.

Máhttit rehkenastit mearkkaša OEEs ahte máhttá geavahit iešguđetlágan áigerehkegiid ja vugiid movt sáhttá čájehit jahkodatrievdamiid, gávdnat čálabáikkiid oskuigullelaš čállagiin, deaivvadit matemáhtalaš dajaldagaiguin ja lohkogovastagaiguin ja dulkot ja geavahit statistihka. Máhttit dovdát ja geavahit geometralaš hámiid estehtalaš ovdanbuktimiin ja arkitektuvrras eaktuda rehkenastingálgga.

Máhttit atnit digitála reaidduid lea OEEs veahkkin suokkardit oskkuid ja eallinoainnuid gávdnan dihte iešguđetlágan ovdandivvumiid ja geahččanguovlluid. Deahtalaš gálga lea máhttit atnit digitálalaš diehtohivvodaga mii gávdno, dego govaid, teavsttaid, musihka ja filmmaid, vugiid mielde mat ovttahttet hutkáivuoda ja gáldokritihkalaš diđolašvuoda. Digitála mediat addet ođđa vejolašvuodaid gulahallat ja ságastallat oskkuid ja eallinoainnuid birra. Dát mediat addet vejolašvuoda oažžut valjit dieđuid áigeovdilis ehtalaš čuolbmagažaldagaid birra.

Gelbbolašvuodamihttomearit 7. jahkeceahki maŋŋel

Risttalašvuohhta

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- čilget movt Biibbal lea huksejuvvon, máhttit ohcat biibbalteavsttain čálabáikkiid ja reflekeret Biibbala ja giela ja kultuvrra oktavuoda birra
- selvehit Boares testamentta guovddáš mitalusaid patriárkkaid historjjá rájes gitta profetaid rádjái
- selvehit Ođđa testamentta guovddáš mitalusaid Jesusa rájes Bávlosa rádjái
- mitalit risttalašvuoda historjjá guovddáš dáhpáhusaid ja olbmuid birra álgogirku rájes reformašuvnna rádjái
- mitalit Norgga risttalašvuoda historjjá guovddáš dáhpáhusaid ja olbmuid birra reformašuvnna rádjái
- viežžat dieđuid ja mitalit Sámi dálá girkoallima birra
- ságastallat muhtin lávlla- ja sálbmateavsttaid birra ja sámi oskkolaš musihkkaarbevieruid birra
- ságastallat risttalašvuoda, risttalaš eallindulkoma ja etihka birra deattuhettiin ipmilgova, olmmošoainnu, áigeguovdilis ehtalaš hástalusaid ja välljejuvvon risttalaš teavsttaid
- ságastallat logi báhkoma, Áhččámetrohkos ja apostolalaš oskkudovddastusa sisdoalu birra
- čilget risttalaš áigerehkega ja girkojagi, válddahit risttalaš allabasiid ja guovddáš rituálaid
- válddahit girkovistti ja eará risttalaš rokosviesuid ja reflekeret daid mearkašumi ja geavahusa birra, ja atnit digitála reaidduid ohcat dieđuid ja ráhkadit ovdandivvumiid

Sirkumpolára eamiálbmogiid oskkut

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- addit bajilgova sámi luondduoskku váldo dievdo- ja nissonipmiliin ja selvehit movt daidda dolle oktavuoda vieruid ja rituálaid bokte
- digaštallat muitalusaid luonddu veahkeheddjiid ja gáhttejeddjiid birra ja guovddáš árvogažaldagaid mat leat čadnon olbmo ja luonddu oktavuhtii
- ságastallat dovddus bassibáikkiid birra luonddus ja daid mearkkašumi birra sámi árbevierus
- válldahit sámi luondduoskku ja risttalašvuoda gaskavuoda historjjálaš geahččanguovllus
- ovdandivvut eará sirkumpolára eamiálbmotoskkuid váldoiešvuodaid

Juvddálašvuolta, isláma, hinduisma ja buddhisma ja eallinoaidnu

Juvddálašvuolta

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- čilget mii lea Tanak, Tora ja Talmud ja ságastallat guovddáš juvddálaš muitalusaid birra
- ságastallat juvddálašvuoda, juvddálaš eallindulkoma ja etihka birra deattuhettiin ipmilgova, olmmošoainnu, oskkudovddastusa, teakstaválljosa ja áigeovuodilis ehtalaš hástalusaid
- čilget juvddálaš kalendara ja áigerehkega, ja válldahit juvddálaš allabasiid, rituálaid ja musihka

- válddahit tempela ja synagoga ja guorahallat daid mearkkašumi ja geavahusa, ja atnit digitála reaidduid ohcat dieđuid ja ráhkadit ovdandivvumiid

Isláma

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- čilget mii lea Korána ja hadith, ja ságastallat isláma guovddáš mitalusaid birra
- ságastallat isláma, isláma eallindulkoma ja etihka birra deattuhettiin ipmilgova, olmmošoainnu, oskkuartihkkaliid, vihtta čuoldda, teakstavalljosa ja áigeguovdilis ehtalaš hástalusaid
- čilget isláma áigerehkega vuolggasaji, ja válddahit isláma allabasiid, rituálaid ja musihka
- válddahit moskéa ja guorahallat dan mearkkašumi ja geavahusa, ja atnit digitála reaidduid ohcat dieđuid ja ráhkadit ovdandivvumiid

Hinduisma

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- ságastallat hinduismma guovddáš mitalusaid birra
- ságastallat hinduismma, hinduisttalaš eallindulkoma ja etihka birra deattuhettiin muhtin ipmiliid ja nissonipmiliid, dilálašvuođa- ja ipmillašvuođaoainnu, olmmošoainnu, teakstavalljosa ja áigeguovdilis ehtalaš hástalusaid
- čilget hinduisttalaš allabassekalendara, ja válddahit hinduisttalaš allabasiid, rituálaid ja musihka
- válddahit tempela ja guorahallat dan mearkkašumi ja geavahusa, ja atnit digitála reaidduid ohcat dieđuid ja ráhkadit ovdandivvumiid

Buddhisma

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- ságastallat buddhismma guovddáš mitalusaid birra
- ságastallat buddhismma, buddhisttalaš eallindulkoma ja etihka birra, deattuhettiin Buddha, dilálašvuodaoainnu, olmmošoainnu, oahpa, seahtoservodaga, teakstavalljosa ja áigequovdilis ehtalaš hástalusaid
- čilget buddhisttalaš allabassekalendara, ja válddahit buddhisttalaš allabasiid, rituálaid ja musihka
- válddahit tempela ja klostera ja guorahallat daid mearkkašumi ja geavahusa, ja atnit digitála reaiduid ohcat dieđuid ja ráhkadit ovdandivvumiid

Eallinoaidnu

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- ságastallat maid eallinoaidnu sáhtá mielddisbuktit
- čilget mii humanisttalaš eallinoaidnu lea, ja ságastallat humanisttalaš eallindulkoma ja etihka birra deattuhettiin duohtadiliipmárdusa, olmmošoainnu, teakstavalljosa ja áigequovdilis ehtalaš hástalusaid
- ságastallat Norgga Human-Etisk Forbund ja máilmmi eallinoaidnohumanismma duogážiid ja iešvuodaid birra
- válddahit Norgga eallinoaidnohumanismma ávvudemiid ja guovddáš seremoniijaid ja musihkaalbmanemiid mat speadjalastet humanismma

Filosofiija ja etihkka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- čilget mii lea filosofiija ja etihkka
- mitalit Platona ja Aristotelesá birra ja digaštallat muhtimiid sudno jurdagiin

- ságastallat áigeuovdilis filosofalaš ja ehtalaš gažaldagaid birra ja digaštallat hástalusaid mat leat čadnon fáttáide geafi ja rikkis, sohti ja ráfi, luondu ja biras, IKT ja servodat
- ságastallat etihka birra oktavuodain nu go iešguđetlágan bearašhámádagat, sohkabeliid oktavuoha, iešguđetlágan sohkabealidentitehta ja buolvaid oktavuodat
- ságaskuššat muhtimiid min áiggi sámi servodagaide áigeuovdilis árvogažaldagain
- ságastallat čearddalaš, oskkoldatlaš ja eallinoinnolaš unnitloguálbmogiid birra Norggas ja reflekeret mánggakultuvrralaš servodahkii guoski hástalusaid birra
- digaštallat rasismma ja movt antirasisttalaš barggut sáhttet eastadit rasismma
- čilget deađalaš osiid ON' olmmošvuoigatvuođajulggastusas ja ILO-konvenšuvnnas nr. 169 eamiálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid hárrái iešmearrideaddji riikkain ja ságastallat dáid mávssolašvuođa birra

Oahpahit OEE-fága vuodđoskuvllas

Oahpahit OEE – lea guottuidhuksemis sáhka

Osku, eallinoaidnu ja etihkka ii leat duššefal máhttofága. OEE lea dat fága mii eanemusat váikkuha guottuid ovddideamis ja doaibmá maid dego deaivvadansadjin ohppiide geain leat sierranas oainnut ja oskkoldagat.

Oahpahit iešguđet oskkoldagaid ja eallinoainnuid, mearkkaša seammá go oahpahit eará olbmuid oskkuid, jáhkuid ja bassi áššiid birra. Dákkár áššit leat ollu olbmuide dehálaččat eallimis. Lea dalle čielggas ahte oahpahit oskkoldagaid birra addá stuorra morálalaš ovddasvástádusa oahpaheaddjái. Oahpahus lea mielde hábmemin ohppiid guottuid eará olbmuid oskkuid ektui. Ii dušše dan, muhto maiddái hábme guottuid olbmuid birra geat oskot. Dát guoská maiddái mielohppiid ektui – geat sáhttet leat laestadiánarat, hellodatustibat, jehova viitanat, adventisttat, juvddálaččat, risttalaččat, muslimat, buddhisttat, hinduisttalaččat, luondduoskkolaččat dahje humanetihkkárat.

Oahpaheaddji gii gilvá negatiiva guottuid muhtin oskkoldaga ektui, lea seammás mielde váikkuheamen ja hábmemin negatiiva guottuid olbmuid ektui geat čuvvot oskkoldaga. Dán birra berre oahpaheaddji smiehttat ja leat diđolaš ovdal go oahpahišgoahtá fága. Son berre guottuidis árvvoštallat, ja láchčit oahpahusa nu bures go vejolaš vai ii soardde ohppiid ja váhnemiid. Áigumuš lea ahte oahpahus galgá ovddidit áddejumi, árvvusatnima ja dialoga olbmuid gaskkas geain leat iešguđetlágan oskkoldagat ja oainnut oskkoldatgažaldagaide. Dattege skuvla ii goasse sáhte beassat eret das ahte muhtin oahpaheaddjit soitet rihkkut oahppolága, danne go oahpaheaddjit dábálaččat leat olbmot.

Friddjacealkin

OEE galgá fátmastit ja čohkket buot ohppiid, beroškeahtta das makkár oskuduogáš sis lea. Danne ii galggašii váhnemiin leat dárbu cealkit mánáid friddjan. Fága galgá ovddidit árvvusatnima, dialoga, áddejumi ja gierdevašvuoda áššiide mat gusket oskkoldagaide ja

eallinoainnuide. Seammás galgá fága addit máhtu ja dieđuid oskkoldagaid ja eallinoainnuid árbevieruid, oskku čađaheami, iešvuodaid, mánggabealatvuoda, morála ja etihka birra.

Sihke oahppoláhka ja máhttolokten deattuha ahte sárdnideapmi ja oskkolaš meannudeamit eai galgga dáhpáhuvvat oahpahusas. Jos dat galget dáhpáhuvvat, de galget váhnemat sáhttit mánáidasaset cealkit friddjan/eret daid dáhpáhusain. Omd. Jos oahppit galget ipmilbálvalusas oassálastit. Sálbmálavlun ja rohkadallan maid sáhttet dakkár dilálašvuodát main váhnemat dáhttut friddjacealkinvuoigatvuoda geavahit. Fitnat girkus (go ii leat ipmilbálvalus) ii leat seammá go oassálastit ipmilbálvalusas. Áican, geahččan ja oahppan ii leat seammá go aktiivvalaččat oassálastit. Friddjacealkinvuoigatvuoda ii sáhte áicama ja geahččama oktavuodas geavahit. Oahpaheaddji/skuvla galgá dákkár vuoigatvuodaid ruovttuide álmuhit, vai sii sáhttet árvoštallat galget go vuoigatvuoda ja goas galget vuoigatvuoda geavahit. Oahpaheaddji galgá de iežas oahpahusa dan mielde plánet. Friddjacealkin ii gáibit ahte váhnen galgá ákkastallat dan ovddas. Ii leat vejolaš friddjacealkinvuoigatvuoda geavahit olles fága ektui. Skuvla ferte datte leat gárvis das ahte muhtimin sáhttá geavvat nu ahte oahppit ja joavkkut juhkkovit muhtin dilálašvuodain. Datte galgá oahpaheaddji láchit dili nu ahte dát dáhpáhuvvá uhcimus lági mielde. Buorre diehtujuohkin ja buorit fágalaš ákkastallamat plánaid ektui sáhttet eastadit juohkima ja maiddái friddjacealkima.

Eambo friddjacealkimis, ja njuolggadusaid ja lágaid dan birra gávnnat dás:

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/kd/dok/rundskriv/2008/rundskriv-f-10-08-informasjon-om-endring.html?id=520814>

Bargovuogit

Bargovuogit OVTTAS girjjiin galget leat mielde ovddideamen vuodđogálggaid, máhtolašvuoda ja gelbbolašvuodamihttomeriid ML06S-plánas. Dás čuvvot lassi jurdagat dan birra mo sáhttá musihkain, govaiguin, ságastemiin ja drámáin bargat OEE-fága oahpahusas.

Mo "lohkat" govaid?

OVTAS girjjiin leat sihke sárgosat, fotogovat ja dáiddagovat. Jurdda lea ahte govat galget hástalit ságastit fáttáid birra. Dás čuvvot muhtin čuoggát mat sáhttet vuolgahit ságasteami. Neahttasiidduin gávdnojit maid govat maid oahpaheaddji sáhtta geavahit fáttá álggaheapmái dahje loahpaheapmái ja geardduheapmái.

1. Assosieret

- a) Maid smiehtat go oainnát gova? Assosieren lea dehálaš ja oahpaheaddji sáhtta "dohppet" heivvolaš assosierema ja doalvvuhit ságasteami dohko gosa dáhttu.
- b) Mo lea "miella" govas? Čilge! (Somá, váivi, duođalaš, hohppos, moraš,)
- c) Gullá go govva oskkoldahkii, dahje ealliodnui? Čilge!

2. Čilget gova sisdoalu

- a) Mii dáhpáhuuvvá govas?
- b) Dovddat go olbmuid, dáhpáhusaid, dahje dán gova duogáža, historjjá?

3. Symbolihkka

- a) Leat go govas symbolat?
- b) Oainnát go juoidá mas lea erenoamáš mearkkašupmi
 - Makkár mearkkašupmi
 - Gii/Geat geavahit dákkár symbolaid?
 - Masa dat geavahuvvojit?

4. Hápmi

- a) Makkár govva lea? (Dáidda?, Fotogovva? Sárggus?)
- b) Mo don jáhkat govva lea dahkkon?
- c) Man boaris jáhkat govva lea?

d) Makkár ivnnit leat geavahuvvon govas?

5. Dieđut

a) Gii lea dahkan gova?

b) Goas lea govva dahkkon?

Mo bargat musihkain?

Lea váttis buktit vástádusaid dasa mo musihka/luđiid “vásihit”. Dan ferte juohkehaš iežas árvvuid ja jurdagiid mielde árvvoštallat. Sáhtta datte jurdagiid ektui oažžut ohppiid assosieret ja dieđuid, sisdoalu, áigumuša ja hámi árvvoštallat. Muhtin veahkkegažaldagat:

-Lea go musihkka/luohti movtta, vai morrašis?

-jođán, siivot,?

-lea go juoidá dán musihkas/luođis mii muitala ahte lea oskkolaš? Lea go luođuealli birra?

-masa geavahuvvo? (Rohkadallamii, mediteremii, muitaleapmái, muittašeapmái, máidnumii (lovprising))

-luohti/ lávlla?

-man birra leat dajahusat? Leat go dáhpáhusat, sánit, namat dajahusain maid dovddat dahje leat ovdal gullan?

-makkár čuojanasat gullojit?

-árbevirolaš vai ođđaáiggáš, vai goappašagat?

-gos lea musihkka/ lávlla/luohti vuolgán? (riika, guovlu)

Luohti

Juoigan lea čuožžilan dan áiggis goas sániin lei fápmu, ja goas lei dehálaš diehtit makkár luođi goas ain juoigá. Goas gottit ledje dajahusaid stivremis, ja goas noaidi dieđut ge ledje luođi duohken. Juoigan (persovdna juoigan) doaibmá identitehtaráhkadeaddjin, ja lea mielde sirremin olbmo (su gii juigo) earáid ektui. Juoigi ja son gii juigo oažžuba lágas oktavuoda ja luođi ulbmil lea ge láchit sudno gaskkas oktavuoda. Persovdna luohti sáhtta maid mitalit muhtin fearána dahje suohttasa olbmo eallimis. Datte galgá namuhuvvot ahte dat mángii lea geavahuvvon boastut ja šaddan dan olbmuid bilkun ja njulgestaga givssideapmin.

Luđiin ii leat álgu ii ge loahppa, ja dat “boahdá” sutnje gii juoigagoahdá. Luohti lea muittašeapmái, muitaleapmái, jurddašeapmái ja sielueallimii ávkin. Muhtin luđiin leat dajahusat. Erenoamážit máttasámiid ja nuortasámiid gaskkas leat dajahusat dehálaččat. Datte lea šuoknja, jietnadagat ja johtu luođis guovddážis, ja mii muitala makkár luondu olbmos dahje eallis lea, ja makkár luondu lea dan báikkis mii juigo. Sámi dološ oskkoldaga máilmmigovva vuodustuvvo das ahte gávdnojit luondduvuoigat. Danne ii leat oppanassiige imaš ahte maiddá eallit ja luondduovdagat oamastit iežaset luđiid.

Eará sirkumpolára eamiálbmogiid musihkka čájeha ahte sis lea sullasaš jurdda luonddu ja elliid ektui, go sámiin. Inuhkaid musihkka-/lávluhámis leat elliid jietnadagat (maiddá lihkestagat/dánsun) ja elliid jievžžadeapmi guovddážis. Dan sii dahket giktalit ealli iežaset lusa, dahje giitit luonddu dan ovddas go ožžo váldit ealli.

Neahttabáikkis gávdnojit jietnafiillat iešguđet luđiin maid sáhttibehtet guldalit.

Mo bargat drámáin?

Dramatiseren gáibida buori ja čavga plána. Ollu oahppit moivváskit ja eai doaimma friddja ja “luovus” dilálašvuodain. Oahpaheaddji ferte erenoamážit smiehtat guđe teavsttat heivejit dramatiseremii ja heive go ceahkki/joavku drámabargguin bargat.

Hállankoarra lea buorre vuohki mo hárjehallat sihke jitnosit lohkama ja jietnavugiid hárjehallamiidda. Nieiddat ja gánddat sáhttet iešguđet teakstabihtáid lohkat ja oahpaheaddjis sáhtta instrueret galgá go savkkas, čeargun, morašlaš dahje ilolaš jienat.

Mimen dahje rumašgiela bokte mitalit mitalusa. Oahppit sáhttet válljet muhtin mitalusaid ja dáhpáhusaid maid galget dušše rumašgiela bokte mitalit. Dát sáhtta boktit kreativitetha, ja sii soitet muitit mitalusa buorebut go dat lea “rumašdakkon”.

Oahpaheaddji sáhtta ieš oassálastit ja leat muhtin rolla čájáhusas. Dalle berre “álgit” iežas ođđa rolla muhtin rekvisihtain. Omd ahte son nahkeha eará biktasa, háhta dahje soabbi lea gieđas go bohtá. Jos ulbmil lea ahte oahppit galget oahppat Jesusa birra, de lea dehálaš ahte oahpaheaddji gii su ovddasta, lea Jesusa skihpár/olmmái dahje oahpis. Dalle ii dárbbas BUOT diehtit Jesusa birra.

Mo ságastit ovttas filosofalaš áššiid birra?

Filosofii ja etihka ii leat dušše oahppat dovddus filosofaid birra ja maid sii dadje, dahje ahte oahppit galget šaddat filosofat. Ulbmil lea veahkehit ohppiid kritihkalaččat smiehttat ja árvoštallat.

Mánat vigget gávnnahit mo áššit máilmmis doibmet ja danne sii dájvja jerret váttis gažaldagaid. Dewey Learning-by-doing filosofii ávžžuha mánáid ieža gávnnahit vástádusaid gažaldagaide daguid ja iskkademiid bokte. Dát mielddisbuktá ahte oahpaheaddji ja oahppi galget ságastit ja árvoštallat ovttas. Vástádusat eai leat álkit ja oktageardánat ja rivttes vástádus ii soaitte oppanassiige gávdnot. Datte lea dehálaš ohppiid fuomášahttit ahte muhtin vástádusat leat buoret go earát. Vástádusat main leat buoremus ákkat, leat buoremus vástádusat. Danne lea ge dehálaš ovttas gažadit, ovttas vástádusaid ohcat ja ovttas ákkaid hábmet. Oahpaheaddji berre váruhit buktimis iežas oaviliid ja oainnuid gažaldagaide go su oainnut leat dájvja ohppiid mielas dat “rivttes”. Dat fas sáhtta gáržžidit ohppiid jurddašanproseassa.

Čuoččuhus, čilgehus ja ágga leat doahpagat maid oahppit galget oahppat filosofalaš ságasteami bokte. Oahpaheaddji sáhtta dál gáibidit ahte čuoččuhusat leat čielgasat, ahte

čilgehusat ja ákkat leat relevánta/gullevaččat fáddái, ja ahte čuoččuhusat/čilgehusat ja gažaldagat gullet oktii. Seammás fertejit oahppat/geardduhit vuodđomáhtu nu go vuordit sátnevuoru, astat guldalit maid nubbi mitala/dadjá ja smiehttat ovttas joavkkuin.

Lea vuogas ohppiid smávit, oadjebas joavkkuide (oahppit geat dovddadit guđet guimmiid bures) gos galget smiehttat ovttas. Dát vuohki lea maiddái mielde ovddideamen njálmmálaš vuodđogálgga. Smiehttat ovttas gáibida ahte oahpaheaddji stivre ságasteami vai ii spiehkas endorii ja šaddá ságasteapmi áibbas eará áššis go das mii lei áigumuš. Oahppit berrejit čohkkát rieggás vai oidnet guđet guimmiid. Loahpas lea dehálaš ahte oahppit ohppet fokuseret ságastanáššái (omd: Mii lea buorre skihpár/olmmái?), ja bissut das.

- Čuoččuhus
- Čilgehus
- Ágga

Filosofalaš ságasteami ráva

1. Liekkadeapmi

- Smiehttat ovttas
- Fokus

2. Čuoččuhus

- Čuoččuhus, gažaldat, govva, čuolbma, mitalus, dahje eará

3. Smiehttanáigi

(Lea dehálaš ahte smiehttanáigi lea doarvái ja áinnas guhkki álggus go lea filosofalaš ságastanvuogi/málla hárjehallamin. Dás sáhttet oahppi smávit joavkkuin ságastit ja áinnas čállit jurdagiid.)

4. Ságasteapmi

Buohkat galget oažžut áiggi ságastit, ja ságasteapmi galgá bissut rámaid siste. Lea vuogas ásahit geađggi dahje eará ávdnasa maid oahppi sáhtta doallat don botta go lea su vuorru cealkit/muitalit juoidá. Muhtin oahppit eai liiko hállat jitnosit earáid ovddas. Daid ii galgga bágget cealkit/muitalit. Oahpaheaddji sáhtta gažadit jos ságasteapmi orru bisáneamen. Son sáhtta maid hástalit sin čilget ja ákkastallat čuoččuhusaidis ovddas.

Veahkkegažaldagat:

- Manne jáhkat nu lea?
- Makkár ágga lea dus dása?
- Sáhtát go ovdamearkkaiguin čájehit ahte nu lea?
- Čilge manne it leat ovttaoaivil, dahje leat ovttaoaivil?
- Sáhtát go eará láhkai čilget? Sáhtta go eará sániiguin čilget?
- Gii háliida lasihit juoidá dáid čuoččuhusaide?

5. Smiehttanboddu ja loahpaheapmi

Veahkkegažaldagat:

- Leat go oahppan ođđa áššiid? (maid?)
- Lei go juoidá man birra it leat ovdal smiehttan? (mii?)
- Lei go juoidá maid imaštit, lei go juoidá miellagiddevaš, somá?
- Guđe ákkat ja čilgehusat ledje du mielas buorit?
- Háliidat go eambbo ja viidáset bargat dáinna áššiin?

Loahpas sáhttet oahppit čállit iežaset ja earáid gažaldagaid, assosiašuvnnaid, čuoččuhusaid ja ákkaid. Sáhttet maid čállit maid sii leat oahppan, ja gažaldagaid mat leat báhcán vel. Čállin sáhtta dáhpáhuvat juohke dásis ságasteamis.

Filosofalaš ságastanvuogi njuolggadusat

- Mii astat guldalit maid earát hállet ja mitalit
- Mii árvoštallat ja smiehttat dan maid earát hállet ja mitalit
- Buot jurdagat, idéat ja evttohusat galget árvvus atnot ja daid ii leat lohpi cuiggodit jallan dahje duššin
- Eai gávdno álkes/rivttes vástádusat gažaldagaide

Digaštallan lea dábálaš šánjer skuvllas. Mii digaštallat ja čuvgehit dehálaš beliid áššiin ja geahččalit juksat ovttaoaivilvuoda. Digaštallamis ja ságasteamis dáhpáhuvvá oahppan sihke ohppiid gaskkas ja juohke ovttas. Giella ovdána ja sátneriggodat viidána go ođđa doahpagat njáhket ja sajáiduvvet gillii. Go oahppit njálmmálaš giela bokte hábmejít mántu, de sin giella ovdána ja šaddá dehálaš oahpporeaidun skuvllas.

Mo geavahit lagasbirrasa ávkin oahpahusas?

Oahpaheaddji ja oahppit sáhttet ovttas kártet guđe oskkoldatsuorggit gávdnojit lagasbirrasis. Sii sáhttet gažadit searvegotteláhtuid –jođiheddjiid, dahje čuovvut muhtin sin čoakkalmasaid/ipmilbálvalusaid/čoahkkimiid. Somá lea návddašit luonddus vánddardit ja imaštit. Lášmmohallan olgun addá vejolašvuoda dahkat gárvves “luonddubálgá” mas leat gažaldagat ja bargobihtát gullevaččat fáddái. Eanaš guovlluin gos olbmot leat guhkká ássan, gávdnojit sieidegeađggit ja eará bassi báikkít. Daid sáhttet oahppit fitnat geahččamin ja guorahallamin. Oahpaheaddji berre diehtit gos daid gávdná. Allabasiid sáhttá kaleandarii merket ja čuovvut mo din guovllus ávvudit daid.

OVTTAS - Sirkumpolára eamiálbmogat ja sin oskkoldagat

Oahppogirji s 5 – 13 Sirkumpolára- dahje ártalaš guovlu ja eamiálbmogat

Ártalaš sátni lea vuolgán greikka sánis “arktos” mii mearkkaša guovža. Ártalaš guovlu lea davvipola birra. Ártalaš guovllu sáhtá defineret mángga láhkai, muhto lea dat eatnamat ja ábit mat leat davvipola birra. Dán oktavuodas leat mii válljen defineret buot dan mii lea davábealde ordarájá, ártalaš guovlun.

Eanaspáppas leat guokte pola, davvipola ja máttapola. Davvipola lea jikŋon áhpi man birra lea eana. Dáppe deaivvadit Eurohpá, Asia ja Amerihkká. Áiggiid čađa leat stuorra ja fámolaš riikkat nu mo Amerihkká, Ruošša ja Dánmárku/Norga “váldán” alcceseaset guovlluid ja nammadan dan iežaset guovlun. Buot riggodagat šadde sin. Davvipola lea eanaš áhpi, ja eana mii doppe gávdno lea stuorra oassi gokčon assás jienjain. Kalaallit Nunaat lea máilmmi stuorámus suolu ja jiekŋa gokčá 80 % eatnamis. Máttapola lea eana man birra orru áhpi. Máttapola lea beali stuorát go davvipola.

Davábealde sirkumpolára rieggá lea permajiekŋa. Dat mearkkaša ahte sihke Kanadas, Alaskas, Sibirjjás, Kolas, Sámis ja Kalaallit Nunaatas lea permaeana mii ii goasse saŋa. Eanabajoš lea asehaš ja šattut mat dan oanehis geasis šaddet lea vuollegaččat ja eai nu ollu šlájat ge. Beaivváš čuvge guovllu olles geasi, ja danne lea buorre šaddu oanehis áiggis.

Nu mo šattut, leat maddái eallit heivehuvvon dán guvlui. Datte eai leat ollu šlájat. Rieban, gumpe, geatki, albas, jiekŋaguovža, guovža, moskkus, bohccot, smávit ciebanat (gnagere) nu go sáhpán, buoidda, neahti, loktet bures buolaš guovlluin.

Duoddarat leat viidát. Rittut ja mearragáttit leat jáhkkemeahttun guhkit ja buotlágan mearaelliid sáhtta dáppe vásihit. Mearaeallit leat valjit davvipolas. Sajit gos šaddet ollu, alla beazit ja guosat gohčoduvo goahccevuovdin. Goahccevuovdi lea dehálaš oksygenabuvttadeaddji máilmmi álbmogiid ja davvipola guovlluid álbmogiid.

Beaivváš, biekkat ja liegga áhperávnjit (golfarávdnji) buktet lieggasa dan veardde ahte olbmot sáhttet eallit, ássat ja ávkki atnit dán stuorra ja valji borramušlihtis.

Árktalaš guovlluid uhkádušat

Davvipola lea jiekŋa. Dađe bahát čájehit manjimuš áiggiid dutkamat ahte dálkkádatrievdamat váikkuhit jiekŋasuddamii ja dálkkádatrievdan dáhpáhuvá jođáneappot árktalaš guovlluin go eará guovlluin máilmmis. Jos máilmmi dálkkádat ja temperatuvra lieggana guvttiin grádain, de Davvipolas dat šaddá 8 gráda lieggaset. Dutkosat čájehit ahte čázadagat, ábit ja eatnamat rivdet. Sihke olbmui ja ellii leat váttisvuodát birget. Erenoamážit jiekŋaguovžžat rahčet. Dat dárbašit jiekŋabalduid maid mielde johtit viidát, vai sáhttet gávdnat borramuša guhkkii ábis. Jos eai leat jiekŋabaldu, de sii eai beasa viidát gos leat njuorjjut ja eará mearanjiččehasat. Jiekŋaguovža dahká bieju muohttaga vuollái, gos son čivge giđđadálve-. Jos giđđa ja arvvit bohtet menddo árrat, de sáhttet muohtabiejut gahččat ja čivggat goddot. Dát lea dieđusge maddái njuorjjuide nugo gahttii (ringsel) guoskevaš. Ollu eallišlájat mat ássat árktalaš guovlluin, gávdnojit dušše dáppe. Nu mo jiekŋaguovža ja poláradorski. Dát leat heivehuvvon dán dálkkádahkii ja biebmogoallosat leat oanehaččat. Jos muhtin šlájat jávket, sáhtta dat mielddisbuktit stuorra váikkuhusaid olles biologalaš mánggabealatvuhtii. Jiekŋasuddan árktalaš guovlluin dáhpáhuvá johtileappot dáppe go omd Antárktisa ja eará jiekŋaguovlluin . Dat lea danne go árktalaš jiekŋa orru čázis. Sevdnjes čáhci lieggana ja bisuha lieggasa mii fas dahká ahte jiekŋa suddá. Permabuollašat sakŋet.

Dálkkádatrievdamat uhkidit árktalašguovlluid erenoamážit, muhto dat váikkuha maddái máilmmiviidosaččat. Čáhce- ja borramušvátnivuohta leat muhtin váikkuhusat maid dutkit ballet sáhtta geavvat fargga. Čáhcevátnivuohta šaddá go jiehkis suddet ja šávvet. Dalle rievda suddanminsttar ja sáivačáhci nohkagohtá. Dát váikkuha daid olbmuid (1/6) geat ellet guovlluin gos leat jieŋat ja jiehkis mat buktet sáivačázi. Go temperatuvra goargŋu, de

diedusge dat guovllut gos lea goikkis, šaddet ain goikát. Čáhcevátnivuohta čuoheá garrasit sidjiide. Dán oaidnit dál jo. Dát fas mielddisbukta ahte borramušagilvin ja borramušbuvttadeapmi šaddá váddáset. Skandinaviaš dát fas guhkida šaddanáigodaga. Muhtimat oaivvildat dát lea buorre.

Manjimus áiggiid leat luonddudutkit ja ollu máilmmi riikkaid eiseválddit beroštišgohtán árkálaš guovlluin. Dáppe leat ollu luondduriggodagat mat sáhttet riikkaide buktit stuorra ruđalaš sisaboađu. Guolli, olju, gássa ja minerálat leat dáid guovlluid stuoramus luondduriggodagat. Eará sivva lea diedusge ahte áhpi rahpasa/jiekŋa suddá ja soaitá šaddat álkit/oanehat fievriddit gálvvuid ja olbmuid Japánii ja muđui nuorta Asiai Davvinuorta ruvttu (Nordøstpassasjen) mielde. Dát sáhtta fas buktit stuorra sisaboađu dan dáfus go seastá fievriddangoluid ja áiggi. Dalle sáhtta stuorra skiippaiguin johtit jienjokeahtes gaskkaid. (Jagi 2009 johte guokte guorbmeskiippa (lasteskip) vuosttaš gearde nuorttas dán ruvttu mielde, jiekŋaluddenskiippaid (isbryter) haga.)

Davvinuortaruvtto čájehuvvo dás rukses ivnniin. Alit ivdni čájeha makkár luotta dál geavahit skiipat.

Luonddugáhttenorganisašuvnnat, eamiálbmotororganisašuvnnat ja luonddudutkit beroštit dálkkádatriedademiin ja makkár váikkuhusat dain leat sihke olbmuide ja elliide. Ii dušše árkálaš guovllu olbmuide ja elliide, muhto globála geahččanguovllus.

Sirkumpolára eamiálbmogat

-Geat leat eamiálbmot?

Eamiálbmot lea álbmot mii ásai dahje orui muhtin geográfalaš guovllus, go earát bohte ja ásaiduvve dohko. Dán oktavuodas; sirkumpolára guovlluide.

Eamiálbmogat dáid guovlluin leat áiggiid čađa ovddidan iežaset eallinvugiid, birgenlági, servodagaid ja kultuvrra. Dađistaga jovde eará álbmogat dáid guovlluide. Sii koloniserejedje sirkumpolára guovlluid, ja nu dat juohkásii riikkaide nu mo Amerihkkái, Ruššii, ja Davviriikkaide.

Eamiálbmogat dovdet historjjálaš joavkooktavuođa iežaset searvevuhtii ja kultuvrii, ja earránit gielalaččat ja kultuvrralaččat daid servodagain ja álbmogiin mat otne ráđđejit daid guovlluin. Sii vigget ealáskahttit, doalahit ja ovddidit máttuid kultuvrra ja giela, muhto seammás ollugat leat koloniserema geažil massán gielaset, identitehta, ja eatnamiid ja daid riggodagaid.

Sirkumpolára eamiálbmogat leat manjimuš áiggiid čoahkkanan barget ovttas eastadit ja vuostálastit olju-, gássa- ja minerálaroggamiid. Dákkár doaimmat sáhttet nuoskkidit ábiid ja mearaid ja bilidit sin birgenlági ja vuoddu mat leat luondduealáhusat nu mo mearabivdu, boazodoallu ja meahcásteapmi. Stuorraservodagaid/kolonisttaid vierrun áiggiid čađa leamaš viežžat ja ávkkuhit dáid guovlluid, beroškeahhtá das mo dat váikkuhii dán guovllu lundui ja álbmogiidda. Dán láhkái sin riikkat ja fitnodagat leat riggon. Eamiálbmogiidda leat báhcán billistuvvon ja goariduvvon eatnamat.

Kárta čájeha máilmmi davimus eamiálbmotčearddaid ássanguovlluid. Kárta: Hans Ragnar Mathisen

Dutkit árvalit ahte muhtin álbmogat 12 000 jagi áigi dassái, bohte jodi Asias ja rasttildedje lunddolaš šalddi gaskkal Sibirjá ja Alaska, (Dálá Beringnuorri). Dalle lei jiekŋaáigi. Ábit ledje coagit ja jiekŋa lei vallji. Sii johte mammut, bison ja sarváid maŋis. Mammutdávttit leat gávdnon guktui bealde Beringnuori. Olbmot geat oktii Asias ledje vuolgán šadde dađistaga inuihttan, inupiahtan ja indiánan. Muhtimat eai oppa rasttildange, muhto bisánedje čukčamearagáddái ja šadde čukčan. Čuvččat leat inuhkačearddaide gullevaččat. Earát fas čuvvo elliid oarjjás ja dađistaga šadde earret eará evenatan, jakuhtan, nenecan, komin ja sápmelažžan.

Ovdal go giridiin, helikopteriin, fatnasiin ja biillain sáhtte fievrridit borramuša, mearridedje eallit sáhtte go olbmot ássat dáid guovlluin. Boazu, jiekŋaguovža, njuorju ja fális adde olbmuide buot maid dárbbášedje eallimii. Earret borramužžan ledje dat ávkin ávdnasiidda ja biktasiidda. Sis ii váilon mihkkege nu guhkká go čuvvo elliid, birra jagi. Plánen lei dieđusge stuorra oassi sin árgabeaivvis. Muhtin ávkkálaš fuomášumit leat sis vuolgán: omd Kajáhkka, Umiaq, beaivesuojit čalmmiide, anoráhkka, suohpan, reahka, geres, áren, nuvttohat, beaskkat ja gálssohat.

Sin gielain ja eallinvugiin orru visot máhttu ja dieđut maid dárbbášit dán guovllus gos galget birget. Jos dát jávket ja nohket, jávká maiddái máhttu maid olbmot leat háhkan ja árben máttuin áiggiid čađa. Danne lea ge dehálaš ahte sirkumpolára eamiálbmogiid eallinvuogit, kultuvra ja gielat bisuhuvvojit ja ovddiduvvojit.

Alaska , Kanada ja Kalaallit Nunaat

Alaska gullá otné USA:ii, muhto lei oktii Ruošša guovlu. Amerihkká osttii Alaska Ruoššas jagi 1867, 1, 7 mill dlr ovddas. Alaska lea inuhkkanamahus ja mearkkaša: *Dat guovlu gosa mearra gearada*, dahje *Stuorra riika*. Alaska lea USA stuorámus oassi areála dáfus, muhto unnimus olmmošlogu dáfus. Dušše birrasii 800 000 olbmot ássat Alaskas. Amas olbmot ja USA eiseválddit leat viežžan ollu riggodagaid nugo oljju, njuorjjonáhkiid ja golli Alaskas. Dát lea mielddisbuktán ahte muhtin guovlluid eallit ja inuhkaid bivdoguovllut ja ássanbáikkid leat jávkan.

Kanada lea stuorra riika davábealde USA, ja lea máilmmi nubbin stuorámus riika. Das lea riddu sihke Atlanteráhpái, Jaskesáhpái ja Davvijienamerrii. Kanada lea vuolgán Indiána-sánis *Kanata* mii mearkkaša: *Gilli*. Ottawa lea Kanada oaivegávpot. Kanada šattai sierra riikan go Eurohpálaččat sohte ja koloniserejedje ja juogadedje guovllu iežaset gaskka.

Kalaallit Nunaat lea oarjjabealde Kanada, ja lea máilmmi stuorámus suolu. Kalaallit Nunaat mearkkaša: *olbmuid eana*. Assás jiekŋa gokčá measta olles sullo, nu ahte dušše oasáš lea jienaskeahtes gáddi. Das ássat olbmot. Stuorámus gávpot lea Nuuk. Geográfalaččat gullá Kalaallit Nunaat Davvi-Amerihkkái, muhto politihkalaččat dat gullá Eurohpái. Kalaallit Nunaat leamaš Dánmárkku kolonijja, muhto dál lea iešstivrejupmi. Miššonearat gohčodedje sullo Ruonáeatnamin.

Inuhkat

Inuhka mearkkaša: *Olmmoš*. *Eskimo* lea sátni maid eurohpálaččat leat atnán namahussan olu eamiálbmogiid dáfus geat orrot sirkumpolára guovlluin. Sátni mearkkaša: *Sii geat borret njuoskabierggu*, ja ipmirduvvo cielossátnin. Dáid guovlluid iešguđetge álbmotjoavkkut gohčodit iežaset sierra namahusain iežaset giela ja kultuvrra mielde.

Inuhkat ássat Alaskas, Davvi-Nuorta Ruoššas (Čukčamearagáttis), Kanadas ja Kalaallit Nunaatas ja leat dáid guovlluid eamiálbmogat. Sii ássat bieđgguid. Iešguđet guovlluin leat iešguđetlágan vuogit mo birget. Davvioarje- suohpáža *netsilikat* bivdet njuorjjuid danne go sii ássat mearragáttis ja dán guovllus leat ollu njuorjjot. *Inupiatat* bivdet fas fálláid go sin guovllus (Point Barrow) lea ollu fállát. *Caribou-inuhkat* (caribou lea boazu) fas bivdet bohccuid čakčat ja njuorjjuid dálvet, go dat lea sin guovllus ollu. Sii otne ain orrot iglooin njuorjjobivddu ággiid, dálvet. Ággus sii bivde bohccuid, fálláid, njuorjjuid ja morššaid dušše njuolain ja dávvgiin. Ain ollugat ellet bivdduin, muhto dál leat sis muhtaskohterat ja bissut. Dál ii leat šat álki vuovdit njuorjjonáhkiid ja eará mearraelliid náhkiid go birasgáhtten searvvit vuostálastet ja ávžžuhit riikkaid gielddit daid oastimis. Máilmmis leat birrasii 90 000 inuhkat, ja bealli dain ássat Kalaallit Nunaatas.

First Nations

First Nations gohčodit iežaset geat ledje Kanada vuosttaš álbmogat. First Nations ovddasta buot Kanada eamiálbmogiid. First Nations álbmogiidda lea bearaš ja sohka dehálaš. Sii johtet ovttas elliid manis ja bivdet stuorra elliid nugo ealggaid, guovžžaid, bison ja caribou. Boralottit ja meahcceeallit maid leat dehálaš borramuššan ja ávnnasin. Geasset bivdet jogain guliid. Dađistaga jovde eurohpálaččat ja váldde guovlluid alcceseaset. Sii bággejedje buot First Nations álbmoga fárret sierra reserváhtaide maid sii ledje huksen. Dál ain Kanada First Nations gillájit go huksen, oljobohkamat ja ovdánahttinbarggut goaridit ja billistit sin bivdoeatnamiid.

Ruoššas

Ruošša lea máilmmi stuorámuš riika. Davimus ja viidásamos guovlu gohčoduvo Sibirján. Dán guovllus ássat ja ellet mánggalágan álbmogat. Otne ellet eatnašat dego dábálaš ruoššat. Sii ássat gávpogiin ja barget oahpaheaddjin, advokáhtan, kántorbargin ja bussevuoddjin. Mánát

vázzet skuvlla ja servet friddjaáiggedoaimmaide. Dattege ollugat ellet ain árbevirolaš vuogi mielde. Nenecat ja čakčat ellet boazodoaluin ja mearrabivdduin.

Nenecat

Nenecat ássat Davvi-Ruoššas. Sii johtet bohccuiguin mearragáddái gidđat. Čakčat johtet fas čakča- ja dálveorohagaide siseatnamis. Nenecaid guovllut leat viidát. Dohko ii mana biilaluodda. Gálvvut nugo sohkar ja jáffut bohtet helikopteriid mielde. Boazu addá olbmuid buot maid dárbbasit. Bohccot leat vuohkkaset fievrrideapmái maiddái. Mánát álget skuvlii 6 jahkásažžan ja vázzet skuvlla gitta dassá go leat 16 jahkásaččat. Stuora oasi jagis fertejit ássat internáhtas. Dat dahká ahte mánát fertejit fárret eret eatnis, áhčis ja boazodoalus. Nenecaid lohku lea sullii 8000. Manjimuš áiggiid leamaš ollu máilmmiviidosas beroštupmi stuorra olju hivvodahkii mii čajehuvvo gávdno njenecaid árbevirolaš guohtunsajiin.

Čuvččat

Čuvččat leat inuhkaálbmogiidda gullevaččat. Sii ássat Čukčamearagáttis ja Beringnuorrigáttis Čukčanjárggas, Sibirjá nuortaleamos guovllus. Mearragáttečukčat gohčodit iežaset *Anqallyt*. Sii bivdet mearaelliid, bohccuid ja jiekŋaguovžžaid. Sii leat ásahan dáluid ja ássat fásta ovtta báikkis. Siseatnančuvččat johtet bohccuiguin mearragátti ja siseatnan gaskka. Sii gohčodit iežaset *Čauču* mii mearkkaša: *boazorikkis*. Ledje čuvččat geat álggus ovddidedje Siberian Husky beatnatmáalle, ja geavahišgohte daid geassimii ja fievrun. Dát beatnagat birgejit bures buolašin, ja leat gievrra geassit reagaid ja gálvvuid. Dat geavahuvvojit fievrun guhkes mátkkiide jienaid alde ja moalkás duovdagiid mielde. Leat birrasii 15 000 čuvčča. Sii hállet ruoššagiela ja čakčagiela. Čuvččat bivdet njuorjjuid kajahkain ja umiaqain. Sii bivdet sihke luosa ja bohccuid firpmiin.

Dušše muhtin sirkumpolára eamiálbmotjoavkkut ain ellet árbevirolaš bivdduin. Koloniseren mielddisbuvttii skuvllaid, dearvvašvuodafálaldagaid, ođđa teknologiiija ja dábiid ja eallinvugiid. Mánngga dáfus teknologiiija dagai eallima geahppaset. Mohtorfievrrut ja bissut leat buorit ovdamearkkat dasa. Gávppašeapmi, boazodoallu ja industriija lea dahkan ahte ollu olbmot leat ásaiduvvan stuorát báikkiide ja šaddan fástaáassin. Stáhtat leat váldán badjelasas skuvllaid maid miššonearat ledje álggahan, ja ásahan internáhtaskuvllat mánáide. Datte skuvllat leat huksejuvvon ja fievrriduvvojit oarjemáilmmi eavttuid mielde, ja eatnigieloahpahussii, kultuvrii ja mánáid identitehta nannemii leat várrejuvvon uhcán resurssat ja áigi. Leat maiddái ásahuvvon ruhtadoarjjaortnegat jos olbmot eai nagot bivdduin dinet dohkálaš ruđalaš sisabođu.

Davviriikkain: Norggas, Ruotas, Suomas ja Ruoššas:

Norga, Suopma, Ruotta ja Ruošša leat máilmmi davimus riikkat, ja danne gohčodit daid davviriikan. Davimus oasis dáid riikkain leat sirkumpolára guovllus. Dat gohčoduvvo Sápmiin danne go sámit namahedje dán guovllu sámieatnamin. Dáid guovlluide ollá golfarávdnji iežas liegga biekkain ja čáziin. Danne sáhtta dáppe gilvit eatnamiid ja eanadoalu fievrridit.

Sámit

Sámit ássat Davvi-Norggas, Davvi- Suomas, Davvi- Ruotas ja Davvi-Ruoššas, ja leat dáid guovlluid eamiálbmot. Jos vel ássette njealji iešguđet riikkas, de lea sis oktasaš historjá, giella, kultuvra ja birgenláhki.

Muhtin sámit ellet boazodoaluin. Sii johtet bohccuiguin siseatnamis mearragáddái. Muhtin sámit ellet eanadoaluin, earát fas guolástemiin dahje meahcástemiin. Otne ollugat barget kantuvrrain, oahpaheaddjin, huksejeaddjin, buvdabargin dahje eará. Leat oktiibuot birrasii 70 000 sápmelačča. Birrasii 40 000 dain ássat Norggas. 17 000 ássat Ruoŋas, 7500 Suomas ja birrasii 2000 Ruoššas. Sii hállet sámegiela ja riikkaid našunála giela. Muhtin sápmelaččat leat massán gielas go ii leamaš sámegiel oahpahus skuvllas.

Sámit leat áiggiid čađa rahčan ja gáibidan leahkit mielde mearrideamen riikkaid lágaid ja ovddidit sámi servodaga. Gaskkal jagiid 1978 ja 1981 ledje Álaheaju stuimmit. Sámit čoahkkanedje ja garrasit vuostálaste Norgga eiseválddiid mearrádušaid dulvadi Álaheaju-Guovdageainnu eanu. Media čálii ollu dán birra ja ollu olbmot sihke Norggas ja muđuid máilmmis fuomášedje sámiid ja sin dili. Sii ledje hirpmástuvvan das mo sámit badjelgehččojuvvo ja ahte sii eai beassan iežaset eavttuid mielde ovdánahttit gielaset ja kultuvrasat. Dan rájes dohkkehedje Norgga eiseválddit ahte sámit leat sierra álbmot ja ahte sis leat sierra vuoigatvuodát. Norgga Sámediggi ásahuvvui jagi 1989. Ruoŋa sámediggi ásahuvvui jagi 1993, ja Suoma sámi parlameanta jagi 1996. Dál leat sámi skuvllat, oahppogirjjit sámegillii, TV, radio, aviissat, filmmat ja ollu eará sámegillii. Sámit leat mielde cealkimin ja mearrideamen áššiin mat gusket sidjiide.

Vástádušat

Vástádušat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 14.

1. Davvi polas
2. Birra
3. 1/10 oassi
4. Ruoššas, USA, Kanada, Islánda, Norga, Suopma ja Ruoŋa. Kalaallit Nunaat.
5. Álbmot geat ledje muhtin guovllus, ovdal go kolonisttat bohte.
6. Inuhkat, čuvččat, first nations, nenecat ja sámit.

Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambbo bihtáide s 14.

1. Kárta gávdno neahttasiiddus. Dán oasis ferte teavsttas ohcat dihto dieđuid. Dat lea buorre hárbjaneapmi. Datte lea dehálaš ahte dii lehpēt oktii ovdal čađahan/lohkan teavstta.
2. Dása dárbbášehket Ruošša, Kanada, USA, Norgga, Islánda, Kalaallit Nunaata, Ruota ja Suoma leavggaid. Sáhttibehitet kártii darvvihit rivttes sadjái, čájehan dihte gos dat leat.
3. Daid fidne ovttas.no siiddus čálihit.

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

1. Sáhttibehitet dutkat Islánda. Manne doppe lea liekkas ja buorre šaddu, jos vel lea ge nu guhkkin davvin?
2. Lagabui duktat ja oahppat eambbo sirkumpolára guovllu geografiija. (Gávpogiid, riikkarájiid, váriid, sulluid, jávriid, ábiid)

Oahppogirji s 16-31 Birget buolaš guovlluin

Bivdu

Sirkumpolára eamiálbmogiidda leamaš ja lea ain bivdu deháleamos birgenláhki. Go jo dáid guovlluin leat guhkes dálvvit, oanehis šaddoáigodagat ja danne uhcán šattut/muorjjit, de lea lunddolaš ahte sihke nannáneallit ja mearaeallit ledje dehálaččat birgejupmái. Čeahpes bivdit áddejit elliid luonddu, ja ovddidit iešguđetlágan vugiid mo bivdit stuorra elliid. Dan sii fertejit jos galge birget. Muhtin vuogit leat: suohpan, godderokkit, biejus boktit guovžža, áren. Otne geavahuvvo skohter, ATV, biillat, mohtorfatnasat ja bissut.

Maiddái leat olbmot čuvvon ja dutkan mo eará eallit bivdet. Omd geavahit sii jiekŋaguovžža bivdovuogi rudneráiggis bivdit njurjuid. Sii leat fuomášan fievrruid ja reaidduid mat leat ávkkálaččat bivddus. Beatnagat, Qajaq (kajahkka), áren, suohpan ja bivdorokkit leat buorit ovdamearkkat dasa. Dál dieđusge geavahit sihke mohtorfatnasiid ja eará mohtorfievrruid. Muhtimat fáallet turisttaide bivdovásihusaid. Suddu lea datte ahte stuorra mátkkoštanfitnodagat ávkkástallet sin ja dan láchkai dienas lea stuorát sidjiide go eamiálbmogiidda.

Atnit ávkki luonddus

Sirkumpolára eamiálbmogat leat álo atnán ávkki guovllu luondduriggodagain. Sii johtet elliid manjis iešguđet guovlluide ja geavahit daid vejolašvuodaid ja ávdnasiid mat juohke guovllus leat. Juohke oassi eallis maid godde, lei ávkkálaš masa nu. Sii leat hutkan ja geavahan muohttaga ja jienja hukset ásodagaid. Fálládávttit leamaš ásodatrigin. Beatnatreagat (qamutik), qajaq, umiaq, áren, sabehat, rabehat (truger), sáiti, vuogga ja suohpan leat dovddus reaiddut mat leat dehálaččat bivddus. Visot dáid ávdnasiid leat dahkan náhkiin ja dávttiin maid fidnejedje guovllu elliin. Sámis ja Sibirjjás leamaš muorra lassin náhkiide, dávttiide ja geđggiide. Buot biktasat dahkkojit iešguđet elliid náhkiin. Biktasat leat lieggasat ja dan lahkai olbmot leat birgen ja eai galbmon. Čoliid geavahedje glásson gođiin ja

ásodagain ja buoiddi geavahedje čuovga- ja liekkasboaldámuššan. Borramuššan leamaš dieđusge eallit, bohccomielki, muorjjit ja urtasat.

Sirkumpolára eamiálbmogat leat atnán ávkki luonddus dasa masa dárbbashedje vai galge birget buolaš guovlluin.

Luondu oahpaha olbmo

4 miljárdda jagiid evolušuvdna lea oahpahan luonddu dan birra mii doaibmá ja mii ii doaimma. Sirkumpolára eamiálbmogat leat eallán luonddus ja čuvvon luonddu doložiid rájes. Áiggiid čađa leat sii iskan ja áican ja dáinna lágiin oahppan mii doaibmá ja mii ii doaimma buolaš guovlluin. Sirkumpolára eamiálbmogat ásahedje smávit servodagaid ja johte ovttas, elliid manjis. Juohkehaččas lei su iežas rolla dahje bargu maid son galggai fuolahit ja masa son lei čeahppi. Olbmot leat máttuid vásihusaid bokte oahppan ja vurkkodan dehálaš máhtu ja gálggaid maid dárbbasit juste dáid guovlluin. Dát máhttu eallá ain olbmuid gielain, bargguin/daguin ja kultuvrrain. Gávdnojit ovdamearkkat dasa ahte mátkkošteaddjit hilgo sirkumpolára eamiálbmogiid máhtu ja vásihusaid go galge buolaš guovlluin rasttildit. Ollugat sis šadde buollašiid ja nealggi geažil jápmima gillát.

Dán áigge lea luondu ja luonddubarggut apmaset ollu mánáide ja nuoraide. Vuordámušat ja áigumušat leat hui hohppos áššit. *“Mun áiggun oahppat ja geargat dál”*- syndroma lea dábálaš ja gullo juohke oahppoarenas. Luondu lea luondu ja juohkehaš gii luonddus bargá ferte dan mielde heivehit iežas dili ja áiggi. Áican lea maid oassi luonddu ja luondduealáhusa oahpaheamis. Áican lea vuodđun ja dehálaš álgoassi oahppanproseassas. Otne mii eat dan ádde, ja dávjá navdit dan duššás geavahit áiggi.

Vástáduusat

Vástáduusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 32

1. Ruosti buollašat, muohta ja jiekŋa
2. Bivdu
3. Borramuša, biktasiid ja ollu eará maid dárbbášit eallimis.

Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambo bihtáide s 32

1. Dán bargobihtá ferte dárkilit plánet jos áigu čađahit. Mائدái lea dehálaš árvoštallat makkár joavku lea, ja makkár guottut ja motivašuvdna sis lea. Ferte maid heivehit dán iskama rivttes áigái (čakča dahje čakčageasi)
2. Smiehttat, árvoštallat ja čállit mitalusa.
3. Muhtin oahppit eai soaitte hálddašit ollu ja guhkes cealkagiid ja čilgehusaid čállit. Eará vuohki čállit dán oktavuođas lea geavahit tabealla mii orru kopiijaoriginálaid vuolde lágádusa neahttasiiddus. Tabellii lea álki deavdilít dieđuid ovttaskas, dahje mottiin sániin.
4. Evt: Muorjjit, biergu (ealga, boazu, sávza, njoammil), jávreguolit, mearaguolit, muorat ávdnasiidda ja liekkadeapmái, náhkit, duoljit, ullu, mielki. Gilvit ja šaddadit buđehiid ja eará ruotnasiid. Dat lea luonddugáhtten dan dáfus go dalle min guovllu bibmosat ja borramušat bohtet ávkin, njuolga, ja eai dárbbáš vuos fievrriduvvot

páhkkemii ja fas ruovttuluotta min buvddaide. Mii seastit páhkkenbáhpira (skoađasteami) ja vuodjingoluid. Geavahit biktasiid, dujiid ja eará ávdnasiid mat min guovllus lea dahkkon lea luonddugáhtten ja seammás bisuhit, ovddidit ja viidáset fievrridit árbevirolaš máhtu.

5. Dáinna bargobihttán heive hárbhallat ráidonotáhta deavdit. Dáinna lágiin oahppit ohppet ja hárbánit ohcat, čorget ja čuoldit dieđuid maid gávdnet teavsttain. Sáhttibehtet lasihit eará elliid nugo jieknaguovžža ja fállá, ja maddái jieŋa ja muohttaga.

ATNIT ÁVKKI LUONDDUS (vástáduš girjeteavstta mielde)

Boazu	Njuorju	Beana	Šattut, muorjjit ja urtasat
-bohccobiergu (borramuš)	-biergu	-fievrun	-muorat ávdnasiidda
-biktasiid	-vuoivvas	-guođohanreangan	-muorjjit ja šattut borramuššán ja herskon
-gápmagiid	-buoidi borramuššán ja čuvгии ja liggemii	-skihpárin	-gápmagiid siskkožin
-suonain dahket árppu	-biktasiid	-ofelažžan asehis jieŋaid alde	-muorat liekkadeapmái
-čoarvvit ja dávttit ávnasin ja čikŋan, duhkorassan	-náhkit govččasin, suotnan, siibman, -čoliid goikadedje ja		-šattut ja urtasat ledje maddái dálkkasin
-fievrun	geavahedje glásson		
-lávvu-loavddain	gođiide ja anoráhkain, -skoađasin kajáhkaide		

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

1. Ovttasbargu gaskkal iešguđet fágaoahpaheddjiid sáhtta buvttadit mávssolaš vásihusa ja oahpu ohppiide. Borramuš ja dearvvašvuodafága bealis sáhttibehtet njuovvat olles goruda, ja biergguin, siskkožiin, duolljin, čorvviin, dávttiin, bargat/hábmet viidáset. Dát addá ohppiide ollislaš áddejumi ja gova dan proseassas ahte ealli šaddá iešguđetlágan borramužžan ja ávdnasiin. Murjet ja dain ráhkadit measttu, sávtta dahje eará herskuid. Geavahit muhtin guovllu urtasiid máistagiin.
2. Duodji: Duoljis sáhtta dahkat sistti mainna fas goarru dávviriid. Muoras sáhttibehtet duddjot ollu atnuávdnasiid, ja soaitá vel ahte sáhttibehtet hutkat ođđa ávdnasiid. Sáhttibehtet maid čuovvut proseassa sávzzaid beaskideamis gitta biktasiidda (ullu).
3. Jos ii leat vejolaš viiddis prošeavttaid maid álggahit vuodus jođihit, de sáhtta čájehit nuvttohiid, beaskkaid, ulloliinniid, čázehiid, gistáid, ullosuohkuid/fáhcaid, atnuávdnasiid mat leat muoras duddjon, njuorjjonáhke- biktasiid, borrat/máistit fállábierggu, bohccobierggu, mielkeborramušaid (buvrru, yoghurt, vuostta), sávzabierggu, luosa, jávreguoli, mearaguoli.
Ulbmil dáinna prošeavttain lea fuomášahttit ohppiide man mávssolaš ja rikkis min guovlluid biebmoárbevierru ja ávnnasteapmi lea, ja ahte mii eat dárbbas viidát mannat viežžat herskuid ja borramuša.
4. Duddjot modealla sirkumpolára álbmogiid gilis: Igloo, goahti, lávut, stobut, qajaq, umiaq, olbmot, mearra, eallit (jiekŋaguovža, bohccot, njuorjjut, fállát, morššat,) guolit, jiekŋabaldut, jiekŋabávttit, jiekŋa ja muohta, beatnagat, beatnatreagat, fatnasat, ja eará.
Ávdnasat mat dárbbasuvvojit. Storra muorrapláhta dan sturrodagas maid jurddašehpet ahte modealla galgá šaddat. Isopor (jiekŋan ja muohttagiin), alit aliminiumfolie (mearran), duolljebihtát, iešguđetlágan liinnit (stoffat), rissit, ruovdeárpu, piperensere, legobirccut, muorrabihtát iešguđet sturrodagain, báhpirat, guorus mielkepáhkát maiguin sáhtta “hukset” stobuid. Sáhttibehtet smávva duhkorasskohteriid maid bardit gillái☺

5. Dán neahttabáikkis gávdnojit govat sierranas ealliin ja eará govat. Govaid sáhttibehtet čálihit ja darvvihit speallokoarttaide ja speallat: Guđe-govat-váilot?

Dákkár doaimmat huksejit ja ásahit lagas oktavuoda ohppiid ja ohppiid ja oahpaheaddji gaskkal. Njálmmálaš giella ovdána ja ođđa doahpagat sajáiduvvet stoahkama ja lunddolaš ovtastallama bokte.

Bloggen

1. ja 2. tipsii, heive maiddái blogget. Bloggen lea oassi digitála máilmmis gos oahppi sáhtta ii dušše leat geavaheaddji, muhto maiddái buvttadeaddji. Oahpaheaddji sáhtta gáibidit ahte oahppit dokumenterejit iežaset barggu/ovdáneami bloggema bokte. Dát lea ge heivvolaš geavatlaš bargu maid lea álki dokumenteret, ja mas lea konkrehta buvttá. Dákkár doaimmaid bokte dáhpáhuuvvá oahppan mángga suorggis: ovdanbuktit, árvoštallat, gulahallat, fágaidrasttildeapmi, besset čájehit mánggabealatvuoda, digitála ja tehnikkalaš dáidu ovdána, oahppat mo heive láhttet nehtas.

Heivvolaš bloggenreaidut:

www.blogger.com

www.wordpress.com

www.tumblr.com

Oahppogirji s 34-55 Sirkumpolára eamiálbmogiid luondduoskkoldagat

Luodu dahje luonddu vuoigŋat

Sirkumpolára eamiálbmogiin lea sullasaš birgenláhki, namalassii bivdu ja eallit. Sin eallin lea ja leamaš bivddu ja elliid duohken jos galget birget. Sirkumpolára eamiálbmogiin ii leat lpmil govus dahje ahte máilmmi lea muhtin dahkan. Sidjiide leamaš máilbmi álo, dušše fal ii dan hámis mo otna lea. Sin eamimuitalusat mitalit ollu dan birra mo máilbmi šattai ja mo dat lei álggus. Sis leat iešguđet mitalusat dan birra. Mitalusat čájehit gos guovllus álbmogat leat ássan ja johtán, ja guđe eallit ledje sidjiide mávssolepmosat. Easka go eamiáigi nogai šattai máilbmi nu mo otna lea. Dakkár mii johtá seavdnjadasa ja čuovgga gaskka, eallima ja jápmima gaskka.

Sirkumpolára eamiálbmogat dorvvastit dasa ahte luonddus leat vuoigŋat juohke sajis. Sii dihtet ahte luonddufámuid ja vuoigŋaid badjel ii sáhte stivret. Dat leat máttuid *sielut*. Buot sieluin leat sierra doaimmat ja dihto sadji. Danne ferta čábbát láhttet go vánddarda dahje áigu ealli bivdit dahje bargat luonddus. Juohke ávdnasis ja luonddugáhpolis lea su iežas vuoigŋa: *Inua*. Inua lea luonddu/luodu ja ávdnasiid ja dinggaid vuoigŋa ja fápmu. Ávdnasiin ja dinggain maid muhtin jápmán olmmoš lea eaiggáduššan, lea su inua.

Kalaallit Nunaata Inuhkaid gaskkas gávdnojit guokte fámu: Mánu áddjá ja mearabotni nieida Sedna. Soai bisuheaba máilmmi balánssas/dássedisvuođas, ja juolludeaba mearaelliid ja mánáriegádeami. Soai sáhttiba ránggáštít jos olbmot eai árvvus ane ja čuovu luonddufámuid. Eará sirkumpolára eamiálbmogiid gaskkas fas leaba mánnu ja beaivváš bajimus fámuid searvvis. Beaivváš dievdoipmil ja mánnu fas nissonipmil. Baján lea maid sudno gaskkas. Dát leat balvvaid bajábealde ja almmis.

Šamanisma – noidošepmi

Sirkumpolára eamiálbmogiin lea eallinvuohki, jáhkku ja oskkoldat hui ovttalágan sivas go sii leat álggus vuolgán seammá guovllus (Asias) ja dovddadan ovdal go Eurohpálaččat bohte. Sihke arkeologiiija ja historjá duođašta ahte sii gávppašedje ja ovtastalle. Dákkár doaimmat čatne álbmogiid oktii ja sii leat guđet guimmiid váikkuhan sihke oskkoldagaid, mitalusaid, rituálaid dáfus ja maddái materiálalaččat. Oktasaš sin eallinvuogis lea noaidevuohta dahje šamanisma. Sis lea seammá máilmmi- ja luonddujurddašepmi. Noaidevuođa bokte sii atnet oktavuoda daidda vuimmiide mat hálddašit eallima ja olbmuid, máilmmi ollisvuođas ja buot das mii luonddus gávdno. Sis leat sullasaš sivdnidan- ja ođđasitriegádanjáhkut. Dát čájehuvvo sihke jáhkuin ja beaivválaš bargguid bokte. Bassibáikkit ja bálvvosbáikkit leat miehtá sirkumpolára guovlluid, iešguđet hámis. Muhtin guovlluin ceggejit muorrabácciid, earát fas bidjet dávtiid ja čorviid elliin dihto sajiide ja bálvalit daid. Sámis leat erenoamáš luondduhámit nu mo várit ja geađggit šaddan sieidin. Muhtin guovlluin lea dábálaš ávvudit elliid maid bivdá. Eará luonddufenomenat nu mo guovssahasat, mánnu, násttit ja beaivváš leat maid ožžon iežaset máidnasiid ja sivdnidanmitalusaid.

Eallit ja luonddugáhppálagat ihtet vuoinjaid hámis. Ollu sirkumpolára eamiálbmogiin lea máddu mas lea šaddan eana, beaivečuovga ja olbmot. Máddu lea maid oahpahan olbmuide mo dahkat biktasiid, firpmiid ja fatnasiid. Máddu lea dábálaš muhtin ealli dahje loddii.

Šamána – noaidi- angakoq

Sátne šamána bohtá nuorta-sibirjálaš sánis, *šaman*, ja dat láktasa verbii “oidnit”. Šamána, dahje noaidi, lea dakkár olmmoš gii eambo go earát. Son oaidná dan mii lea čihkkojuvvo, juogo danne go lea vássánáiggis, dálááiggis, dahje boahhteáiggis, dahje nuppi máilmmis, ja maid ráđđejit dakkár fámot maiguin olbmot sáhttet oazžut oktavuoda. Sirkumpolára eamiálbmogiid kultuvra lei čálekeahates kultuvra. Sis eai leat čállon gáldut ja bassi teavsttat maid mii sáhttit duktat ja árvoštallat. (Čállon gáldut mat gávdnojit leat dájvja kolonisttat ja miššonearat čállán. Sin ulbmil lei álbmogiid jorgalahttit risttalašvuhtii.) Sis leat njálmmálaš árbevierut ja máidnasat mat leat čuvvon eamiálbmogiid buolvvas bulvii, ja šamána dahje noaidi lea son gii lea fievrridan ja čađahan meanuid nu mo son lea oahppan.

Šamánat leat ge válde árbeviero- ja kulturguoddit ja fievrreaddjit sin servodagain. Olmmoš gii galgá šamánan šaddat, ferte oahppat hálddašit vuoiŋnaid maiguin deaivvada. Su doaibma lea hálddašit vuoiŋnaid nu ahte sáhtta gaskkustit daid, ležžet dal jápmán olbmuid vuoiŋnat dahje luondduvuoiŋnat mat fuolahit eatnanlaš eallima, dahje bajit dási vuoimmit mat hálddašit luonddu birrajođu ja eallima šattolašvuoda. Oahppu lea guovtti oasis: 1. Hárjehallat ávkástallat ja dulkot nieguid ja ilmmiidgaskasaš dilálašvuodaid. 2. Oahppat vuoiŋnaid doaimmaid ja váikkuhusaid, ja iežas álbmoga árbevieruid (jáhkuid, mitalusaid, sogaid, gulahallanvugiid jna).

Gárvvut

Šamánas leat dihto gárvvut maid son coggá ovdal go ráhkkanisgoahtá vuolgit nuppi máilbmái. Bivttas lea dábálaččat duddjon bohconáhkis, guovžžabáhkis dahje smávit ealli náhkis omd riebannáhkis. Dat leat čábbát činjavvon ornamenttaiguin/minstariiguin, čikŋabáttiiguin ja symbolaiguin. Symbolat ja činjav leat šamána veahkkevuoiŋnat dahje máttuid vuoiŋnat. Muhtin symbolat galget várjalit šamána. Činjav ja reaiddut sáhttet leat lottegaccat, bohccočoarvvit dahje eará. Erenoamážit boahkána lea dehálaš činjavhit ja deavdit dákkár symbolaiguin. Boagán iešalddis govvida gierddu mii doallá buot sajis ja ovttas. Šamána luvve boahkána go galgá "girdilit" dahje hámi molsut. Gahpir dahje oaivečikŋa galgá heivet biktasii, ja geavahuvvo eanaš nissonšamánain. Dat lea dávjá ruovddis duddjon ja das leat dávjá čoarvvit maiguin šamánanis sáhtta suddjet iežas bahávuoiŋnaid vuostá. Oaivečikŋa ovddasta muhtin máttu gii lei šamánii gullelaš, ja dasa leat iešguđetlágan reaiddut čanastuvvon. Dát reaiddut galget veahkehit su oažžut oktavuoda nuppi máilmmiin. Dolla lea šamána deháleamos veahkki. Šamána álggus dahká dola, ja "bokta" dolla-vuoiŋna. Dan bokte son deaivvada vuoiŋnain eará máilmmiin. Lea dehálaš oaffaruššat dolla-vuoiŋna. Dasa lea dábálaš oaffaruššat duhpáha, deaja, vuoja, borramuša ja buolliviinna. Dolla-vuoiŋna de geahččá fas bearrái ahte olbmot birgejit buolaš dálvi čađa, ja ahte sii bissut dearvvasin. Dolla lea maid ávkin buhtisteapmái.

Máskkat

Sirkumpolára eamiálbmogat jáhkket ahte máttuid vuoiŋnain lea erenoamáš fápmu. Danne muhtin sirkumpolára eamiálbmogiid šamánaht dahke ja geavahedje máskkaid go galge ovtastallat máttuid vuoiŋnain ja sis jearrat veahki ja ráđiid. Sii duddjojedje máskka mii galggai govvidit dan máttu geainna sii ráđđádalle. Dábálaččat máska lea duddjon muhtin metállas madda sii jáhkket vuoiŋnat dahje ipmilat liikojedje. Máskkat sáhttet suddjet šamána dan láchkai ahte bahávuoiŋnat eai dovdda su ja sáhte su navdit eará vuoiŋnan.

Muorrabáccit

Muhtin sirkumpolára eamiálbmogat duddjojit ja ceggejit muorrabácciid dihto báikkiide, omd johkagáttiide dahje dehálaš bivdosajiide. Dát lea dábálaččat albmáid/dievdduid bargu. Dat šaddet dalle siidda dahje gili bálvvosbáikkid, ja bázzi várjala gili ja báikki váralaš vuoiŋnain vuostá. Sáhtta maid buktit bivdolihtu. Bálvvosbáikkid ođasmahttojit jahkásaččat ja čihahuvvojit čáppa silkkiiguin, bearraliiguin ja eará. Bácciid oaffaruššet borramuša.

Goavdát/rumbbut

Goavddis dahje rumbu lea šamána deháleamos bargoreaidu, ja soai leaba álo ovttas. Rumbu ovddiduvvo ja rievdá dađe mielde go šamána ja álbmot/servodat rievdá. Rumbu lea bassi ja dat ii galgga billistuvvot ja dainna ii oačču stoahkat. Das lea iežas sadji ásodagas. Dat lea dahkkon erenoamáš muoras ja bajoš lea bohconáhkki. Boazu leamaš sirkumpolára eamiálbmogiid gaskkas áiggi álggus jo. Dat lea sihke beaivváš ja máilmmiávus. Ollu máidnasat mitalit mo máilbmi lea bohccos vuolgán. Veahčir lea dahkkon bohcco raddedávttis.

Eallit ja luondu

Eallit leat sirkumpolára eamiálbmogiid deháleamos borramušgáldu. Bivdu, njuovvan ja borran gáibida ahte olbmot čuvvot muhtin bassi rituálaid vai ealli meannuduvvo árvosaččat.

Sáhhtá leat heakkavárra boadus jos ii muitte dan. Ealli siellu sáhhtá ránggáštít ja nealgi, fuones bivdu, dálkkit ja riđut sáhhtet šaddat bohtosiin. Buot Sirkumpolára eamiálbmogiid muitalusat leat iešguđetlágan elliid birra. Buohkain leat sierra mihtilmasvuodát ja erenoamáš iešvuodát. Olbmuid ja elliid gaskka lea maiddáí lagas oktavuoha. Muhtumat gohčoduvojít áhkkun ja áddján ja earát fas vielljan ja oabbán. Eallit hállet/hupmet ja ellet ja láhttejit dego olbmot. Olbmot leat dain oahppan ollu ja ádestallet sihke láhttema ja jietnadeami. Ná sii gulahalle elliiguin.

Buot Sirkumpolára eamiálbmogiid gaskkas lea vuodđojurdda ahte elliid sielut galget beassat friddja ja luoitit sin go ealli goddo ja njuvvojuvvo njuolggadusaid mielde. Dákkár balánsa ja gaskavuodát muitalit man dehálaš luondu lea sirkumpolára eamiálbmogiidda. Mii sáhhtit jurddašit ahte birget buolaš guovlluin ii lean álki, ja jápmin ja nealgi lei dábálaš verdde. (Easka mañimuš áiggiid leat teknologiiija ja fievrut ovddiduvvon nu bures ahte olmmoš oažžu veahki ja gálvvuid maid dárbbáša.) Sirkumpolára eamiálbmogat máhttet ja dovdet bures iežaset jáhkuid (myhtaid) ja máidnasiid das mo eana lea šaddan ja mo olbmot galget árvvus atnit luonddu ja buot mii doppe lea. Dat addá olbmuide buot maid sii dárbbášit.

Šamanisma - ruovttuluotta ruohtasiidda

Koloniserenáiggi šamanisma measta nogai ja lei gildojuvvon eanaš riikkain. Kultuvra, giella ja árbevirolaš dábit jávkagohte ja kolonisttaid luonddugeavaheapmi (ruvkedoaimmat, bivdu, bombbaid iskan) mielddisbuvttii ahte jogat ja eatnamat nuoskkiduvvojedje, ja eallit nohke. Mañimuš áiggiid leat ollu olbmot fas fuomášán ja oahppan šamanisma ja luondduoskku birra. Olbmot leat áddegoahtán ahte mii fertet árvvus atnit ja gáhttet luonddu, luonddu vuoiñjaid ja daiguin ovttas bargat jos luondu galgá ceavzit ja ain midjiide addit dan maid mii dárbbášit. Dása gullá maid árvvus atnit ja eallit árbevirolaš- máhtu ja kultuvrra mielde.

Eallima dáhpáhusaid meanut

Máná riegádeapmi ja nammavierut

Máná riegádeapmi lea stuorra dáhpáhus sirkumpolára eamiálbmogiid gaskkas. Dat lokte bearraša árvvu searvevuodas. Mánná oažžu muhtin máttu nammašiela ja vel sierra šiela mii galgá buktit mánnái seammá searaid dahje fallivuodá go muhtin eallis. Sáhtta son oažžu guovžžabáni, dahje gáhkorgaccaid dahje eará. Nammašiella mearkaša dan seammá go ahte mánná oažžu muhtin jápmán máttu sielu. Váhnemat mearridit máná nama ja seammás sielu. Dávjá mánná oažžu muhtin olbmo nammašiela geas ledje buorit iešvuodát ja attáldagat. Sirkumpolára eamiálbmogiid gaskkas lea jurdda ahte olbmot ja eallit leat ovttárvosaš ealibat eatnama alde. Nuppis ii leat eambo vuoigatvuohta eatnama alde ja ii oktage sáhte eaiggáduššat eatnama ja áimmu. Eana lea buot ealibiid borramušgáldu.

Eallinguoimmi gávdnat ja cegget bearraša

Sirkumpolára eamiálbmogiidda leamaš ja lea ain bivdu dehálaš oassi eallimis ja birgenlágis. Servodagat ja bivdosearvvit leat muhtin áigodagaid stuorát ja muhtin áigodagaid uhcit. Dálvet ja geasset leat bivdoservodagat bieđganaddan ja ásahan smávit servodagaid ja joavkkuid. Giđđat ja čakčat čoahkkanit ollu servodagat/sogat ovttasbargat bivdimiid mat gáibidit ollu bivdoalbmáid, lihkostuvvat. Dalle deaivvadit ollu bearrašat ja sogat ja nuorat gávdnet eallinguimmiid. Go gánda dahje bárdni hálddaša bivdima, ja nieida ollá pubertehta ahká, šaddá náitin. Eamida deháleamos bargu lea oažžut mánáid, dikšut sin, málistit ja dálu doallat. Dolin lei dábálaš ahte váhnemat gávdne guoimmi niidii dahje bárdnái, muhto otne ii leat šat nu. Dávjá lea maid nu ahte ollu bearrašat servet oktii ja juogadit omd kajahkaid ja eará reaidduid.

Jápmín

Buohcuvuohta mearkkašii ahte olbmo rupmašii lei čakŋan čakppes váivves bahávuoigŋa. Sáhtii maid mearkkašit ahte olmmoš lei massán sielus. Dalle galggai angaqok (noaidi) boahit ja ásahit fas dássedis bissovašvuođa. Muhtimin son ii veadján dan. Sidjiide ii leat stuorra erohus dahje vuostálasvuohta gaskkal eallin ja jápmín. Jápmín sáhtii dáhpáhuvvat nu ahte boares olbmot oaffarušše iežaset ja vehkiin válde heakkaset go eai nagodan šat čuovvut dahje dovde ahte ledje veahtun sohki ja searvevuhtii. Dat ii lean dábálaš, muhto dáhpáhuvai. Olmmoš gii jámii manai nuppi beallái ja jotkkii iežas ođđa eallima doppe dassá go heivvolaš rumaš riegádii masa son sáhtii čakŋalit. Nu lea sin jáhku mielde eallima birrajođaldat.

Vástádušat

Vástádušat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 56.

1. Vuoiŋgat
2. Elliid
3. Vuoiŋgat sáhtte ráŋggáštít
4. Noaidi galgá dikšut olbmuid ja vuoiŋgaid gaskavuodaid
5. Šiela
6. Sii jurddašit ahte olbmot riegádit ođđasit maŋŋá jápmima

Kommentárat Daga-ja-oahpa eambo bihtáide s 25.

1. Oaffaruššet, dahket muorrabácciid, ávvudit, jearrat lobi eallis oažžut goddit su, átnut ándagassii eallis dan ovddas go fertii goddit su.

2. Dás sáhtta oahpaheaddji gohččut ohppiid erenoamáš bures čuovvut mielde dan oasi mas guovžža bivdet ja goddet ja dan rituála mii lea ovdal ja manjá. Sáhttibehtet ságastit dan birra maid noaidi barggai, mo olbmot ávvudedje guovžža ja makkár rituálat ledje dan hárrái ja váikkuhusat sáhte šaddat jos ii muitán čuovvut njuolggadusaid.
3. Gula, gula teaksta geahččala olbmuid oažžut smiehttat ahte mii galgat guldališgoahhtit máttuid jienaid ja astat geahčadit ja árvoštallat mo min otná eallin lea. Lea go dat buorre min eatnamii? Mii galgat duođas váldit máttuid máhtu ja oaidnit mo eana rievdá ja billašuvvá go mii badjelmearálaččat gollat su. Ollu stuorra ja fámoláš riikkaid eiseválddit vižžet luonddus riggodagaid ruđalaš dietnasa dihte. Máilmmi álbmot ja industriija gáibida eambo olju, gássa, bierggu jna. Mii eat šat birge buot dáid ávdnasiid haga, go dat leat oassin min árgabeaivvis. Mo mii dalle go buot lea nohkan, ja luondu lea billistuvvon?
4. Lohkanhárjehallan. Duostat earáide jitnosit lohkat. Máidnasiid ja muitalusaid bokte oahppit ohppet eambo ja čiekŋaleappot sirkumpolára eamiálbmogiid jurddašavugiid ja máilmmigova birra.
5. Sáhttibehtet vuollat muoras iešguđetlágan elliid. Ságastehket: Makkár eallit ledje sirkumpolára álbmogiidda mávssolaččat: (Njuorju, jiekŋaguovža, fális, guovža, beana, boazu, guolli,)
6. Animašuvnnafilmmas bohtet dávjá ovdan sirkumpolára eamiálbmogiid luonduoskkoldatlaš vuoiŋŋat, rituálat ja luonddunjuolggadusat. Seammás lea filbma humoristtalaš ja miellagiddevaš.

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

1. Duodji: Ráhkadit máskkaid. Sáhtta metállas dahje gipsas/pappmašeás. Málet ja čijahit máskka. Sáhtta ásaht muhtin symbolaid/reaidduid dasa main leat iešguđet mearkkašumit.
2. Duodji: Vuollat muoras bácci (guovžža, riebana, guoli, lotti, bohcco, olbmo)
3. Duodji: Duddjot goavdá/rumbbu, ja málet dasa luonduipmil govvosiid. (Suskojuvvon leaibemuorabárkkus fitne čáppa ruksesivnnat máihlli mainna sáhtta málet goavdái govvosiid)

Dákkár bargguide gáibiduvvo čeahpes ja máhtolaš duodjeoahpaheaddji gii hálddaša sihke litna- ja garra- sámi árbevirolaš duoji gitta vuodus. Dasa lassin dárbbášuvvo áigi ja dáhttu duddjot muhtin ávdnasa vuodus gitta gárvves dávvirii.

Oahppogirji s 58-74 Sámiid luondduosku

Máilmmioaidnu ja ipmilat

Dološ sámiid máilmmigovva muitala ahte gávdnojedje guokte máilmmi. Min máilbmi ja nubbi máilbmi mii lei oaidnemeahttun máilbmi. (Ruoŧa Religiuvdnahistorihkkár Håkan Rydving čilgehus). Sámeielas gávdno sátnevájas dahje cealkka mii mearkkaša guovtti máilmmi gaskkas: *Guovtte áimmu gaskkas*. Dán olbmot dadjalit jos eai lean čuovvumin sága, dahje ledje iežaset jurdagiid “siste” , ja eai čuvvon mielde. Dán cealkámuša bokte sáhtta navdit ahte sámiin leamaš guokte máilmmi, min máilbmi ja nubbi máilbmi.

Mii navdit ahte nu gohčoduvvon oktageardánis oskkuin leat ollu sierralágan luodu- dahje luonduipmilat, ja árvvus adnon oskkuin- omd. risttalašvuodas – lea dušše okta buotveagalaš ipmil mii stivre buot. Muhto sápmelaččain lei maiddái vuoiŋgalaš ipmil mii lei buot eará

ipmiliid bajábealde ja mas lei fápmu. Dan namma lei davvisámegillii Ipmil, julevsámegillii Jubmel ja lulli- dahje máttasámegillii Jupmele. Máttasámiid Jupmele -namahus rievddai raedie-namahussan, mii lea skandinávalaš loatnasátni. Sii jurddašedje ahte máilmmiávus lei dievva vuoiŋŋain. Dat ledje almmis, almmi vuolde, beaivvážis, mánus, násttiin, eatnamis ja eatnama vuolde. Sii jurddašedje ahte várjaleaddji vuoiŋŋat ledje maid váriin, vuovddis, jávrriin, jogain. Dát šadde dieđusge bassin ja meannuduvvojedje alla árvvuin:

Ipmila lagamus lei *Dierpmis*, mii muhtun gálduid dieđuid mielde lei bajimus ipmil. Dierpmis (máttasámegillii *Horagallis*) lei bajánipmil mii dagahii riđu (stoarpma) bajána ja álddagasa ja arvvi. Dat lei árvvus adnon go dat attii arvvi, mii lei buorrin šaddui. Dat buhtistii áimmu ja dávdđat ja bahás vuoiŋŋat eai beassan ceagat olbmuid eallima, dearvvašvuoda ja jápmima badjel. Danne sámit das balle ja dan doahhtaledje ja bálvaledje viššalit.

Beaivválaš eallima várás ledje ipmilat: *Leaibealmmái* lei meahcástanipmil. Leaibemuorra adnojuvvui bassi muorran, ja dan osttu geavahuvvui vuoidat dahje málet goavdá govvosiid. Erenoamážit bivddedettiin guovžža lei dehálaš addit bálvvos-sállaša dasa vai gáhtte bivdiid, muđuid gale sáhtii guovžža goddit sin. *Čáhcealmmái* lei fas guolástanipmil. Sullasaš ipmil lei *bieggaalmmái* mii lei dehálaš goddebivdui, omd botnjat biekká vai gottit mannet bivdorikkiide. *Bárbmoáhká* bearráigeahčai bárbmolottiid vai giđđat bohtet dearvan bárbmus, lieggaeatnamis. *Guorga*, mii lei lottiid gonagas ja dieđihii ahte giđđa lea boahán, galggai maiddá doallat logus Bárbmoáhká ovddas galle lotti bohte giđđat ja galle dušše mátkkoštettiin, nu ahte son beassá mearridit galle lotti oažžu váldit gitta. *Boaššoáhká* orui boaššu vuolde ja attii bivdoličku. Seammasullasaš ipmil lei *Gieddegašgálgu* gii ásai gieddegeažis dahje goahtešilju rávddas ja suodjalii goahtešilju.

Muhtin badjeolmmoš muitala maid son lea mánnávuodas oahppan das mo luondduvuoŋŋaid njuolggadusaid čuovvut

Oahppat árvvuid ii dáhpáhuva ságasteami, mitalusaid ja čilgejumiid bokte. Dat dáhpáhuvvá bargguid, eallima ja meanuid bokte. Dan birra ii ságastallo ja mitaluvvo gosage. Mun muittán ahte eadni, áhčči dahje eará rávisolmmoš rávvii ja neavvui min go dilli gáibidii dan. Dakkár dáhpáhusat ja neavvumat leat bisánan muitui, go dat ii dáhpáhuvvan gallii ahte mánáid nevvo. Mis lei friddjavuohta ja oaččuimet láhttet ja eallit nugo ieža háliideimmet. Dan bokte diedusge oahpaimet ja čohkkiimet vásihusaid main ain otne atnit ávkki.

Mis lei cuoppoláttu stobu lahka. Doppe ledje juohke geasi dievva cubbot. Mii láviimet daid doahput ja spánjaid sisa bidjat ja dutkat ja čukkodit daid. Oktii muittán ahte eadni bođii viega olggos ja šikkui min eret doppe. Rávisolbmoagis mun lean ádden ahte luondduvuoigat leat juohke luonddugáhpolis, ja dain ii galgan hilbošit ja stoahkat ja bilidit. Erenoamážit lei respeakta cubbomáddui. Máddu lei eallimaálggu govus, ja sáhtii ránggáštít jos láhttii árvotmeahttumit.

Eará maid muittán bures, lei giđđa- ja čakčajohtináiggi. Dat lei somámus áigi. Mii jođiimet geresráidduin ja maŋŋá skohteriiguin/njealjejuvllagiiguin. Álo go mii jođidettiin galggaimet bisánit, cegget lávu ja ijastit dahje vuoiŋastit, de lei vuos jearrat lobi. Rávisolmmožin lean ádden ahte sii jerre eatnanvuložiin lobi beassat ijastit dan báikkis gosa ledje bisánan. Jos dan ii dahkan, de sáhttet eatnanvuložat givssidit olbmo ja nahkárat eai rohtten.

Mis eai lean mánnán erenoamáš ollu hándalstohkosat. Luondduávdnasat nugo geađggit, bihcabáhcahat ja rissit ledje dábálaš stohkosat. Erenoamáš vilges geađggit ledje bivnnuhat. Dat galge vurkojuvvot go dain lei erenoamáš fápmu, ja galge jápmán olbmuid fárrui jábmimáilbmái go hávdáduvvui.

Ruovdi, silba, veaiki ja muđui metálla ii lean dábálaš ávnnas badjeolbmuid gaskkas. Dat lei divrras ja váttis fáhtet. Metállas lei erenoamáš fápmu. Dat doalahii eret bahávuoiŋnaid ja seammás várjalii mánáid. Olbmot balle ráimmahallomis. Jápmán olbmuid vuoiŋnat sáhtte givssidit, ja ruovdi ja metálla hehttii dákkár dáhpáhusaid. Ruovdi lei maid lihku. Jos bálkestii niibbi ealu badjel, de šattai eallu du.

Mii oahpaimet návddašit ja árvvus atnit luonddu, luondduvuoigaid ja luonddugáhpoliid. Ii leat imaš ahte politiijat otne dárbbášuvvojit luonddus. Mii dárbbášat politiijaid várís, go olbmot vuojašit njealjejuvllagiiguin ja tráktorin ja gurrejit buot jávrriid. Sii bilidit ja goaridit go

eai leat eamiálbmogiid árvvuid oahppan mánnávuođa rájes. Go jorgala sealggi luondduvuoijnáide ja vuoijnálaš árvvuide, de ii dovdda šat morálalaš ovddasvástádusa ja dalle jorgala sealggi maiddái lundui.

Nuorta-Finnmárkku badjeolmmoš mitalan girječállái.

Noaidi ja noidošeapmi

Sámi dološ osku heive buoret čilget geavatlaš eallinvuohkin go oskun. Noidošeapmi lei lunddolaš oassin dološ sámiid árgabeaivvis. Dat gulai juohkebeaivválaš meanuide ja olles eallinvuohká. Rituálaid bokte sii doalahedje oktavuođa ipmiliiguin ja vuoijnálašvuodain mii bisuhii máilmmi ja olbmo leahkima. Rituála dagai vejolažžan doalahit oktavuođa sihke vássán- (máttuiguin) ja boahhteáiggiin. Noaidi lei dološ sámiid vuoijnálaš jođiheaddji. Son galggai gávdnat čovdosiid jos bohciidedje váttisvuodát ja headit. Sihke albmát ja nissonat sáhtte leat noaidit. Datte ii boađe čállon gálduin ovdan ahte nissonat ledje noaidit. Sivva dasa sáhtta leat ahte risttalaččat geat leat čállán sámi dološ osku birra leat smiehttan makkár rolla albmáin/dievdduin lei oskkoldagas. Sin áddejupmi lei nu ahte almmái lei vuoijnálaš jođiheaddji. Nissonat namuhuvvojit negatiivalaččat dego “heaksát”. Sis ledje dušše fámut bijagiid j bidjat ja bávččagahttit ja vahágahttit olbmuid. Datte muhtin noaidit leat mitalan ahte sii ohppe noidošan-dáiddu iežaset etniin. Nissonnoaidit gohčoduvvojedje *noaidegálgun*.

Olbmot geain ledje sierra ja erenoamáš attáldagat, sáhtte šaddat noaidin. Nuppi máilmmi vuoijnat válljejedje gii galggai šaddat noaidin. Son gii válljejuvvui, šattai guoddit lossa noađi ja stuorra ovddasvástádusa. Son galggai geahččat bearrái olles siidda dearvvašvuođa ja bures birgema. Son fertii čađahit guhkes ja gáibideaddji oahpahanáiggi. Dan áiggis son oahpásmuvai noaidegázziin (vehkkiin) ja vuoijnain geain son galggai ovtastallat. Guovddážis dán oktavuodas lei goavddis. Goavdán son bovtii lihkadusa ja čakŋalii nuppi máilbmái. Sámi

dološ jáhkku lei ahte buot ealibin (sihke olbmui, ealliin ja eará luonddugáhppálagain) ledje guokte sielu. Okta siellu gullá máilmmálaš ja rumašlaš eallimii. Nubbi siellu lea friddja ja sáhtta guođdit rupmaša ja šaddan eará ealibin , ja sáhtta johtit viidát. Noaidi sáhtta iežas fámuid bokte guođdit rupmaša ja johtit viidát viežžat dieđuid.

Noaidi deháleamos barggut ledje

- Noaidi galggai viežžat dieđuid bivdoeatnamiid birra mat ledje guhkin eret
- Gávnnahit gos fuođdu dahje goddi lei
- Geahččat boahhteáigái ja gávnnahit mo siiddaálbmoga boahhteáigi šaddá
- Čilget ja dálkkodit buohcuvuođa
- Doalahit oktavuođa ipmiliin, vai diehtá gii galgá bálvaluvot ja mo
- Geahččat bearrái siiddaálbmoga morálalaš eallima

Leem ja Isaac Olsen čilgeba dárkilit mo noiddiid meanut čađahuvvojede. Álggus son gohčui noaideloddi boahit: *Heahči gohčču du dál mátkái*. Dán láhkái son gohččui dan viežžat noaidegázzi. Go dat ledje boahán, de ledje guokte čoakkáldaga. Okta oainnekeahces ja okta mii oidnui. Sii geat oidnojedje ledje guokte veahki dábálaččat guokte nissona. Soai leigga čábbát činadan. Oainnekeahces čoakkáldagas (maid dušše noaidi oinnii) lei árja (energijja) ja guokte nissona veahkin (ruđot) ja noaidegázzi. Noaidegázzi sáhtte maid leat jápmán fuolkkit dahje noaidit geat orro Sáivvus, ja geat sáhtte leat veahkin jos siiddaolbmot ledje headis. Sáivu-loddi, Sáivu-guolli dahje Sáivu-sarvvis sáhtte leat veahkin oažžut oktavuođa jápmán fulkkiid ja noiddiid vuoiŋgain. Go buohkat ledje čoahkis, de noaidi nuolai gahpira, luvvii boahkána ja vuoddagiid. Son bijai gieđa ámadaju ovdii ja celkkii: *Válmmaštit hearggi! Sáhčalit fatnasa!* Dasto son jugistii čázii seaguhuvvon buolliviinniin dahje guolevuojain, ja manai lihkadussii. Son čakŋalii nuppi máilbmái. Nissunveahki guovttos ságasteigga noiddiin dan botta gos son mátkkoštii. Nissonveahkit baktiba noaidi. Dalle son juoigagoahká ja nissonat veahkehit juoigat. Dasto noaidi muitala guđe ipmilii galgá oaffaruššat ja maid. Jos ledje váralaš dávdat maida eai diehtán siva, de sii jurddašedje ahte jápmán fuolkkit ledje “bálkestan” dan sin ala. Noaidi galggai de ráđđádallat jápmán fulkkiin ja geahččalit oažžut su bidjat eret dan jurdagis ahte viežžat su iežas lusa. Dávjá lei dárbu oaffaruššat ja noaidegázziin oažžut veahki. Sii jáhkke ahte buohcci siellu lei joavdan *rohttuáibmui, jábmiidáibmui*.

Noaidegázziid veahkkin sáhtii noaidi friddjasieluinis viežžat ruovttuluotta buohcci sielu ja dálkkodit su.

Noaidi sáhtii maid bidjat bijagiid dahje vahágahttit olbmuid geat ledje vašálaččat. Dákkár noaidi lei sierra namma: *Boranoaidi*. *Juovssaheaddji* sáhtii fas buorin dahkat dan maid boranoaidi lei billistan dahje vahágan. *Juovssaheaddji* sáhtii maid vuojihit gottiid bivdiid vuostá. Son sáhtii čujuhit suollaga, ja oažžut suollaga buktit ruovttuluotta dan maid lei suoládan. *Juovssaheaddji* sáhtii maid ránggáštít verrošeddjiid.

Doahpagat noaidevuolta ja lihkadus leat áiggiid čađa hui ollu negatiiva oainnuid ja kommentáraid gillán. Rittalaš miššonearat gohčodedje dan biruin ráđđádallat. Noaidit nammaduvvojede maiddái villa olmmožin, jallan, primitiiva ja diehtemeahtumin. Muhtun teoriiat návde ahte sámit ja eará árttalaš eamiálbmogat ledje mielaheamit, lossamielat (skábman) ja balus, ja dat fas attii sidjiide dakkár máilmmigova ja jurdagiid.

Maŋná rittalašvuoda sajáiduvvama, leat noaidit ja noaidevuolta šaddan unohasvuoltan ja dál lea noaidi dágut uhcit eanet jávkan. Jos vel livčče ge noaidit ja noaidevuolta, de mii eat várra livčče diehtit eambo. Noaidi máhttu, fámut, rituálat ja attáldagat ledje dušše boahitevaš noiddiid várás. Čiegusvuolta leamaš ja lea ain oassi oskku árbevierus, ii dušše sámiid gaskkas, muhto buot álbmogiid ja oskkuid gaskkas. Lea maid jáhkkimis ahte noaidit balle ahte sin fámut ja máhttu sáhtii geavahuvvot boastut, ja danne eai juogadan máhtu ja dieđuid buohkaide. Muhtin guvllárat, buorideaddjit ja diehtit doaimmahit ain iežaset máhtu, muhto dalle dávjá rittalašvuoda namas. Maŋimuš áiggiid lea lassánan beroštupmi dákkár eallinvugiide ja earálágan jurddašinvugiide.

Goavddis

Goavddis lei noaidi deháleamos bargoreaidu, ja sámiid bassi čálus. Noaidi oaččui goavddi bokte oktavuoda nuppi máilmmiin ja jábmán fulkkiin. Goavddis lei bassi. Muorra mas goavdá duddjojedje galggai leat sierra ja suoivanis šaddan. Ođđa noaidi árbii govdá ja das lassánii fápmu dađe mielde go áiggit vasse. Dan giedáhalle čábbát ja dat páhkkejuvvui giisái dahje sierra náhkkelávkii. Bállin ja vuorbi orro sierra lávkkas. Jođidettiin orui goavddis maŋimuš

gerresis, ja lávus orui goavddis boaššus. Ovdal go ođđa goavddis sáhtii geavahišgoahtit, fertii dasa oaffaruššat ja máŋga noaidi galge das.

Goavdásis ledje govat ipmiliin, eelliin ja eará symbolaiguin mat ledje dehálaččat noaidái go son galggai doaimmaidis ollašuhttit. Govat ledje málejuvvon bajožii. Mála, dahje ivdni lei dahkkon suskojuvvon leaibemuorabárkkus. Dat šaddá ruoksat go dan suoská dahje njuoskada. Goavdá vuollái hengejedje šielaid, guovžža dávtiid, guovžža bániid ja eará ávdnasiid main sii jáhkke ledje fámur.

Go noaidi áiggu geavahit goavdá, de son bijai *vuorbbi* (skjebne, lodd)/*árppa/veikki* bajožii. Dasto son dearppai bajoža *veahčirin* dahje *bállimin*. Dat lei dahkkon čoarvvis. Dat dalle jođii goavdá alde ja guoskkahii daid sierralágan govaid. Dan bokte noaidi dulkui ipmiliid dáhtu.

Miššonearat fuomášedje fargga man dehálaš goavddis lei noaidái. Dat lei sámiid biibbal. Jos sámit galge jorgalit risttalašvuhtii, fertejedje sámiin eret váldit goavdáid. Ollu goavdát boldojedje dahje sáddejuvvojedje Stockholmiin ja Københápmánii, museaide. *Laponia* (Girji sápmelaččaid birra) mii ilmmai 1673, lei jo máŋgga Eurohpálaš gillii jorgaluvvon, ja olbmot háliidedje diehtit ja oahppat sámi noidošangálggaid birra. Muhtin noaidit čihke goavdáid juovaide ja bávttiide, go dihte ahte miššonearat ledje boahtimin. Otne leat birrasii 70 goavdá davviriikkaid ja eará riikkaid museain ain áimmuin.

Luonddu bassibáikkid

Sámit jurddašedje ahte luonddus ledje vuoiŋnat. Sii jáhkke ahte vuoiŋnat ráđđe buot sajiin luonddus. Muhtin sajit ledje eambo bassi go eará sajit. Dat ledje sieiddit, ja geavahuvvojedje bálvvosbáikin. Sieidi sáhtii leat erenoamáš, čalbmáičuohcci stuorra geađgi, várri dahje bákti. Davvisámis ledje geađgerieggát/muvrrat sieiddi birra. Sieiddi sáhtte buot siiddaolbmot, ja máŋga siidda geavahit. Muhtin bearrašiin ledje maid iežaset sieiddit. Ealli mii galggai bálvaluvvot galggai sierra njuolggadusaid mielde njuovvat. Nissonat eai ožžon lahkoniid dan seremoniija. Oaffaruššan sáhtii máŋgga láchkai dáhpáhuvat. Dábálemos vuohki lei vuoššat birggu, borrat dan ja dávtiid oaffaruššat. Muhtimin vuide geađggi várain dahje (guolle)vuojain.

Ná sáhtii oaffaruššan dáhpáhuvvat: Isaac Olsen čilge:

Noaidegázzit oahpahit noiddiide mo oaffar galgá čađahuvvot. Álggus galgá ealli fievrriduvvot sieiddi lusa. Dasto galgá noaidi čuohtat oasáža beljiin ja seaibbis, ja oaffaruššat daid das. Dát galgá dáhpáhuvvat go ealli ain lea eallimin. Dasto galgá noaidi čugget ja njuovvat ealli. Unna bihtáš buoremus biergoasis galgá oaffaruššot. Dat mii báhcá galgá vuššot lahkosis golgi čázi. Dasto galgá noaidi gávdnat muhtin erenoamáš geđggiid maid vuoidá vuojain mii govddoda málesruittus. Daid geđggiid son galgá bidjat bálvvosbáikái. De son bidjá vel muhtin vuššon biergobihtá vel bálvvosbáikái. Loahpas lea áigi boradit. Noaidi ja su lagamuččat boradit ja buot galgá borrat das. Loahpas čohkkejit buot dávtiid maid bardet bálvvosbáikái ja reagaide ja fatnasiidda maid. Noaidi juoigá miehtá áigge go son dáid meanuid čađaha. (Pollan 1998)

Vástáduusat

Vástáduusat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 75:

1. Min máilbmi ja nubbi máilbmi mii lei oaidnemeahttun.
2. Vuoiŋgat ásse nuppi máilmmis.
3. Sáivui, nuppi máilbmái.
4. Luonddus.
5. Goavdá.
6. Bieggaoimmái, čáhceolmmái ja Máttaráhkká.
7. Sieidi sáhtii leat erenoamáš geađgi dahje várri luonddus.

Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambo bihtáide s 75

1. Dán konteavsttas heive lohkat Áigin Lávra Bassegohpi geassi. Dat lea noaidi ja olbmo ovtastallamis sáhka. Astat čiekŋudit ja astat lohkat čáppagirjjálašvuoda lea mávssolaš doaibma mii ovddida sihke vásihusaid, guottuid, oahppama ja giela. Sáhttibehtet maid ceahkis jitnosit lohkat go heive.
2. Láđdis sáhtta čuohppat čáppa govvošiid ja liibmet fas eará ivnnát láđđái. Šaddet čáppa govat maid sáhtta rámaid sisa bidjat. Heivešii duogábeallái vel čálistit muhtin dieđuid daid sierranas luondduipmiliid birra. Dán doaimma sáhtašii duodjeoahpaheddjiiguin plánet ovttas.
3. Girji gos gávdnojit eambo sieide-muitalusat: Min njálmmálaš árbevierru (s 99-106).
Doaim: H. Gaski, J.T Solbakk, Aa. Solbakk. Davvi girji. 2004
4. Dás sáhttibehtet ráhkkanit ja ságastit dan birra mo heive láhttet luonddus. (ii guođđit ruskkaid, ii váldit ja geavahit badjelmeare ollu, oahppat báikenamaid ja duovddanamahusaid din guovllus, váruhit ahte eai báze luottat,) Soaitá dis leat báikkálaš dieđut ja olbmot geat dihtet mo din guovllus lea luonddugeavaheapmi.

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

1. Isket leat go din guovllus bassi báikkít, sieiddit, bassi várit dahje eará kulturmuittut (vuorkádávvirat) gos sáhttibehtet geahčadit bálvvosbáikkiid, goavdáid (meavrresgáriid) dahje eará. Soitet gávdnot olbmot geat dihtet ollu dáid birra ja sáhttet mitalit?
2. Prošeakta: Sámi luondduipmilat
3. Báikenamat leat luonddugeavaheami indikáhtorat. Báikenamma sáhttá muhtin guovllu geavahusa birra mitalit ollu. Gávdnet muhtin sámi báikenamaid din guovllus. Dutket daid ja gávnahehket maid dat mitalit guovlluid geavahusas ja historjjás. Sáhttibehtet ságastit vuorraset olbmuiguin, lohkat čállon gállduid báikki birra, gullat mitalusaid báikki birra. Dutkat guovllu historjjá.
4. Bárbmoáhkka lei nissonipmil ja geahčai bearrái ahte bárbmolottit bohte dearvan bárbpmus Sápmái fas gidđat. Dan oktavuodas heive bárbmolottiid-fáttá čadahit. Evt: Lottiid namahusat sámegillii ja latiinnagillii, makkár loddejovkui gullet? gos bohtet, mo oaidnit (ivnnit, rumašoasit,) ,maid borret, gosa sápmái bohtet, goas ja gosa mannet fas?,

Oahppogirji s 76-84 Stuorra dáhpáhusat eallimis

Buot álbmogiin ja servodagain leat iešguđetlágan vuogit mo ávvudit stuorra dáhpáhusaid eallimis. Riegádahttin, náitaleapmi ja jápmin leat dákkár dáhpáhusat ja eallima badjelmanahagat maid álbmogat ávvudit iešguđet láhkai.

Nammavierut

Nammadeapmi ja mánáriegádahttin lei maid oassi noaidi barggus. Ovdal go máná riegádie, de noaidi oaffarušai šaddi máná nammii. Lei dehálaš ahte máná árrat jo čatnasii vuoiŋjaidmáilbmái. Guovddázis máná sahkaneamis ja riegádeamis lei nissunipmil *Sáráhkká*. Su ovddas galggai jugistit. Sáráhkká dahje lággoeadni basai máná lággočázis go son lei riegádan. Lággoeatnis lei messetriekkis gieđa birra vai bahávuoiŋat eai galgan bastit. Namma maid máná oaččui galggai leat muhtin jápmán fuolkki maŋis. Sii jáhkke ahte olmmoš dalle ealáskii fas máná čađa ja máná oaččui dan olbmo attáldagaid ja iešvuođaid. Maŋná gástta oaččui máná šielá mii galggai várjalit su bajásšaddadettiin. Šielá sáhtte darvvihit gietkamii dahje henget nieidda čeahpáhii. Gánddat galget guoddit šielá gieđa vuolde. Lei ja lean ain dáhpá addit máná luoddi. Luohti galgá mitalit mo máná luondu ja iešvuohta lea. Miššonáiggis galge báhpá sihkut eret máná sámi nama ja addit sutnje dáža, ruođa, dahje suoma nama. Ođđa áiggis leamaš dábbálaš addit mánáide čalbmešielá jos dat gávdná juoidá mii leamaš láhpon. Son gii fuomášii máná vuosttaš bání galggai addit máná bábne-šielá. Ain guhkká maŋná go risttalašvuohta lei sajáiduvvan, váhnemat basse eret báhpá ja girkogástta, ja adde máná sámenama. Sii jáhkke ahte risttalaš gástta sáhtii buktit váralaš dávdmaid ja hehttet máná ovdáneami.

Muđui lea Samuel Rheen (su 1615-1680) čállán sámi bajásgeassimis ná:

Buot sámi nissonat njámahit máná dassá go máná lea 3-4 jagi boaris. Bohccobierggu addet nu árrat go vejolaš, Dan fertejit njámmat vai ožžot bibmosiid das. Go máná stuorullit, de galget oahppat báhčit njuolain ja dávggiin, guolástit ja ollu eará barggaid. Juohke beaivvi galget hárjehallat báhčit ja deaivat muhtin dielkku. Dielkun lea beassibihtá mii lea

darvvihuvvon muhtin stolpui dahje soabbái. Eai oaččo borrat ovdal go lea dielkku (blinjka) deaivan.

Náittosvierut

Mis leat arvat dieđut sámiid soagnovieruid birra 1600-logu rájes ovddasguvlui. Ovdal fertii sápmelaš, guhte áiggui vuolgat irggástallat, diehtit bures iežas soga birra. Ii galgan náitalit lagas fulkkiin. Dát vierru gal lea rievdan áiggi mielde. Juo 1600-logus namahuvvo ahte dievdu irgidišgođii ovdal jábálaš niidii dahje nissonii, vaikko dal lei ge sihke ropmi ja gudneheapmi dahje ávddaheapme. Ahki ja čáppa neahku ii orron leamen nu dehálaš. Leat ollu ovdamearkkat dalá girkogirjjiin ahte nuorra bártnit náitalledje boares nieiddain dahje leaskkain, gii ii šat sáhttán mánáoažžut. Dáhpáhuvai maid nu ahte nuorra nieida náitalii boares ádjáin, gii lei jábálaš. Báhppa Gabriel Tuderus čilge muhtun mátkereivves Giema Sámis 1680-jagiin ahte irggástallan sáhtii bistit mánnga jagi. Sivvan dasa lea go sápmelaš ii háliidivčče náitit nieiddas ovdal go nieidda irggis lea ožžon ollu gihliid dahje gihleruđaid. Sáhtte vássit guhtta jagi ovdal go irgi lei čohkken dan meare ollu gihliid ahte vuoni- ja vuohppasássa leigga duhtavaččat. Tuderus gohčodii dán “garuhus vierrun” ja geahččalii oažžut sápmelaččaid luohpat das.

Go lei soagnus, de lei maid dáhpin funiid hállat nubbi nuppi soga birra. Irggi soagnoolmmái ja nieidda sogalaččat gilvui futno guhtet guimmiideaset soga dan botta go nuorranguovttos guldaleigga. Dát dáhpi lea bistán gitta maŋemuš áigái. Lei maid vierrun geavahit buolleviinni soagnus. Ii lean buresboahhtin irgái ja su soagnufárrui jos eai buktán buolleviinni moarsái ja su váhnemiidda. Ledje dan jáhkus ahte fertii návddašit buolleviinni jos galggai nagadit čoavdit soagnoaššiid, jos galggašii jáhkkat dalá miššonearaid čilgehusaide. Okta dain boarráseamos diehtogálduin sámiid náitos birra lea dáčča erkebisma Erik Walkendorf (s. 1450-1522) gii ásai Troandimis, čállán. Son finai miššonmátkkis gitta Várggáin ja sáddii sullii 1520 miššondiedáhusa pávii. Das son čilge ahte sápmelaččat eai dovdan girku náittosmeanu.

Sin náitinvierru doložis lea leamaš časkit dola ditnuin náittospára oivviid badjel ovdal go ealligođiiga náittosdilis, čilge Ruođa girječállli Olaus Magnus 1555, ja lasiha:

Dolla ja didnu čatnet oktii náittoseallima ja buktet lihku duohta náittoseallimii. Fuolkkit loktejit moarsi gean leat činahan neađe- ja buoidatnáhkkebiktasiiguin, hearggi čielggi ala ja mieđuštit su gohtái dan botta go ustibat ávvudit ja rohkadallet dearvvašvuoda ja mánnáoažžunlihku.

Dollačaskima náitalettiin čilge maid Ruoŋa professor Johannes Schefferus 1673.

Jápmín

Sihke arkeologalaš roggamiid ja čálalaš dieđuid bokte 1600-logus diehtit hui ollu dološ sámi hávdádanvugiid birra. Ledje golmmalágan hávdit: *eanahávdi*, *geađgeborrahávdi* ja *bákteloapmehávdi*.

Dábálemos lei hávdádit eatnamii goikesáddui dahje čivrii go dan gávnai juohke sajis. Juovat ja rávttut ledje hárvásat. Muhto eanahávdesajit dađistaga eanaiduvve ja jávke go ii lea dáhpín daid ala cegget ruossa ii ge geađggi. Danne leat hui unnán gávdnan dákkár hávdidiid. Dákkár hávdi lei guhkedáleš roggi ii ge eambbo go mehter čienju. Vai návddit eai beassan roggat jábmi rádjái ja borrat dan, de bidje vel geđggiid, mat ledje gávdnamis lahka, dan ala. Jábmi lei dábálaččat biddjon gerresa sisa, hárve kássa sisa. Dákkár hávdit leat roggojuvvon orohagaid ja sieidi- dahje bassebáikkiid lahka ja jávresulluin.

Geađgeborrahávddit leat gávdnon miehtá sámi. Ráhkadedje hávdi dábálaš geđggiin dahje rávttuin ja bidje jábmi dan sisa. Lei maid dáhpín hávdádit bákteloapmái, jos dat lei gávdnamis orohaga lahka.

Dálvet sáhtte maid jábmi bidjat gaskaboddii gerresa sisa vásedin jábmiidluovvá, dahje bildii, dassá go geasui ja sáhtte hávdádit albma láhkai. Maŋŋá go risttalašvuolta lei báidnigohtán hávdádanvugiid, de lei ain vierrun hávdádit jábmi gaskaboddii boares hávdádansajiide geasseorohahkii ja dasto fievrridit dálvesiivun girkogárdái. Jábmi hávdáduvvui dábálaččat oktan biktasiiguin mat ledje badjelis jámidettiin. Muhtumiid gárvvohedje buoremus biktasiiguin ovdal hávdádeami. Jábmi sáhtte maid geassit gággása, ránu, duolji dahje náhki sisa. Várjjagis gisse jábmi maid suonaiguin gorrojuvvon beassegokčasa sisa. Boarráseamos

lea leamaš eahpitkeahttá beasse-, duollje-, ja náhkkegovččas, danne go dát ávdnasat ledje dalá sámiin álo sadjosis.

Jábmi fárrui hávdái bidje vaikko makkár áđaid ja biergasiid. Lei jáhkku ahte jábmi beasai eallit ain nuppi máilmmis sáivvus ja danne dárbbášii dávviriid. Miehtá Sámi leat hávdđiin roggojuvvon earret eará dávggit ja njuolat, gottedávttit, sabehat, geađgeákšut ja niibbit, nálut ja eará juohkebeaivválaš neavvut. Leat maid gávdnan árppa dahje veaikki ja goavddesveahčira dahje bállima mat vissásit leat roggojuvvon noaiddehávdđis.

Davimus sis Sápmai ráhkadedje vuosttas risttalaš hávdeeatnamiid 1600-logu gaskkamuttus. Muhto guhkká dan manjá olugat hávdáduvvojedje árbevirolaš hávdádanbáikkiide árbevirolaš vuogi mielde. Ruoŧa 1700-logu diggegirjjit mitalit ahte muhtun sápmelaččat gárte dikki ovdii go eai lean buktán jábmiideaset girkogárdái, muhto hávdádan meahccái.

Vástádušat

Vástádušat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 85.

1. Basai máná bassi čázis ja atti sutnje šielu go gásttašuvvui.
2. Irggástallanáigi sáhtii bistit guhkká.
3. Báktelomiid dahje jávresulluide.
4. Vuoiŋgat manne jábmiid máilbmái.
5. Sáivu

Kommentárat ja čilgehusat Daga-ja-oahpa-eambo bihtáide s 85

1. Dát lea jurddašuvvon njálmmálaš hárbhallanbargun. Lea dehálaš ahte oahppit dovdet doahpágiid ja sániid. Doahpágiid ja sániid sáhtta darvvihit seaidnái dahje

távvalii nu ahte dat oidnojit. Dán hárjehallanbarggu bokte besset hárjehallat geavahit sániid ja doahpagiid njálmmálaččat.

2. Oahppit sáhttet sániiguin čilget, dahje sárgut. Ulbmil lea ahte oahppi galggašii dovddiidit doahpagiidda ja “oamastišgoahit” daid.
3. Dán oasis eai leat govvateavsttat, go oahppit galget ieža dahkat govaide ja illustrašuvnnaide heivvolaš teavsttaid. Sii fertejit gal čađahan kapihttala ja háhkan máhtu ja dieđa. Dát bargobihtá heive bures geardduhanbihtán. Muhtin oahppit soitet diehtit/muitit ja čállit ollu, ja earát fas dušše veaháš.

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

Gehččet filmma: Lávrasiid áigi. Fitne luoikkasin: ovttas.no

Oahppogirji s 86-93 Sámi luondduosku ja risttalašvuohta

Risttalašvuohta – bákkolaš

Risttalašvuođaosku lea áiggiid čađa lágaid ja áitagiid bokte bákkoállon álbmogiidda daid guovlluide gosa dat joavddai miššonearaid mielde. Vuosttaš miššonearat bohte nuortan, Ruoššas jo 1500-logus. 1600-logus rájes čavggai protestánttalaš-risttalaš miššoneren. Stáhtaid huksegohte ja Dánmárkku-Norgga gonagas ja Ruota-Suoma gonagas ja /Ruošša eiseválddit ledje mielas dasa ahte olbmot galge álggahit eanadoalu vai olmmošlohku lassánii ja ásaiduvve davviguovlluid mearragáttiide ja johkagáttiide. Sii geat álggahedje eanadoalu, ožžo eatnamiid eiseválddiin.

Báhpaid ja miššonearaid sáddejedje davás bearráigeahččat lágaid ja ásaiduvvama. Sis ledje mánggalágan doaimmat. Sis lei oahpahusovddasvástádus, sii galge geahččat bearrá gefiid dili ja gozihit olbmuid dearvvašvuođadili. Sii galge oasálastit dikkiide ja veahkehit čuvgehit álbmoga eallin- ja opmodatdili. Sii galge hálddašit girkogirjjiid, čállima (merket riegádemiid, náitalemiid ja jápmimiid) ja álbmotlogahallamiid, mat gulle sin báhppasuohkanii. Sii galge maid geahččat bearrá ahte olbmot čuvvo risttalašvuođameanuid ja girkostalle.

Dan áigge mitalii láhka ahte buot olbmot galget čuovvut risttalaš osku. Báhpaid ja miššonárat ledje hui ángirat čuovvut lága, ja oaččuhit álbmoga jorgalit risttalašvuhtii vai eai mana hevvui go jápmet. Sin bargoarjjas ii lean maid cuiggodit. (Muhtimat dieđusge eai lean nu viššal. Sii baicce jugahedje sámiid, ja ávkkástalle sin luondduriggodagaid.)

Lei garra gilvu eatnamiid alde. Gii galggai oamastit norgga rittu? Soađit ja garra šiehtadallamat vuodđudedje riikkarájaid mat otne ain leat gustovaččat. Risttalašvuođa nannen davviguovlluin lei oassi dan barggus. Eiseválddit ja gonagasat barge searválaga ja

dahke lágaid mat čuhce garrasit olbmuid árgabeaivái ja sin eallinvugiide doppe gos bearráigeahččit ledje ángirat.

Thomas Von Westen lei báhppa Troandimis. Son oahpahii ollu miššonearaid maid son sáddii sámi guovlluide oahpahit risttalašvuođa. Datte eai buohkat máhttán bures sámegeiela. Eiseválddit (báhpat ja gonagas) oaivvildedje ahte sámit galge oahppat dárogeiela. Almmolaš agenda lei sámiid jorgalahttit risttalašvuhtii, čiegus agenda lei sámiid dáruiduhttit vai gonagas bisuhii ja lasihii suverenitehta Norgga davviguovlluid badjel. Datte Thomas Von Westen vuostálasttii eiseválddiid. Ollu miššonearat ohppe sámegeiela ja oahpahedje risttalašvuođa ja biibbalsáni sámiide, sámegillii. Katekismus jorgaluvvui sámegillii. Manjá su jápmima, heaittihuvvui su miššonearaskuvla guktii, ja loahpalaččat jagi 1772.

Rihppaskuvla

Rihppaskuvla álggahuvvui jagi 1736. Fágat ledje: Risttalašvuolta ja lohkan. Jurdda lei ahte mánát galge oahppat lohkat vai ieža dađistaga sáhtte lohkat ja áddet biibbala ja máhttit dan sisdoalu. Skuvla lei organiserejuvnon nu ahte oahpaheaddjit johte gilis gillái ja orro gilis muhtin áigodaga ovdal go fas johttájedje viidáset. Oahppit ohppe sálbmavearssaid ja deháleamos biibbalsitáhtaid. Loahpas oahpahasáigodaga galge čájehit ahte máhtte biibbalis lohkat ja ahte máhtte bajil mearriduvvon osiid das. Dalle ledje rihppahuvvon ja sáhtte bargagoahtit ja náitalit ja rehkenasto ollesolmmožin. Rihppaskuvla lei guhkká áidna skuvla sámis, muhto liikká dat ii bures lihkestuvvan bargguinis mii lei jorgalahttit sámiid risttalašvuhtii. Sivva dasa lei ahte eai ollu miššonearat máhttán sámegeiela ja sámegillii oahpahit ja sárdnut. Eiseválddit han oaivvildedje ahte sámit galge oahppat riikkageiela. Lea čielggas ahte sámiid jorgalahttit risttalašvuhtii (dahje dáruiduvvat/suomaiduvvat/ruoŧaiduvvat), lei garrasit prioriterejuvnon eiseválddiid (gonagas ja báhpaid) bealis.

Luonduoskkodat gildo

Gieldit noaidevuođa ja noidošeami lei oassi dan barggus ahte oaččuhit sámiid jorgalit ja čuovvugoahhtit risttalašoskku. Ollu noaidit gillájedje jápminduomuid dan geažil. Dutkosat ja logut čájehit ahte erenoamáš ollu nissonat ja dievddut gillájedje dákkár duomuid sámis, eará guovlluid ektui. Ollu goavdát váldojedje veagal eret sámiin ja sámiid noiddiin, ja boldojedje. Muhtin goavdáid sáddejedje riikkaid eiseválddiide vurkkodeapmái ja dutkama várás. Miššonearat eai ádden/ipmirdan olus maidege noaidevuođas ja noidošeamis. Danne dat šattai balddonas sidjiide. Sii jáhkke ja gádde ahte sámit ráđđádalle biruin, ja ahte sii sáhtte bijagiid bidjat sin ala.

Sámit šaddet risttalažžan

Našunalisma lei garra fápmu mii stivrii servodatovdáneami miehtá 1800-logu. Jurdda lei ahte buohkat galge hállat seammá giela ja juogadit seammá kultuvrra. Sámit galge šaddat dážan, suomelažžan, ruoššan dahje ruohtilažžan. Dat lei sidjiide buoremus čoavddus, ja dainna lágiin sii šadde ollu lihkolat. Seammás lei dehálaš čájehit eará stáhtaide ahte sii ledje dážat, ruohtilaččat, suomelaččat dahje ruoššat. Sámit geat háliidedje, sáhtte oazžut eatnamiid jos álggahedje eanadoalu ja válde dáro sohkanama.

Risttalašvuohta lei almmolaš oskkodat ja buohkat galge dan čuovvut. Miššuvdna lei oassi das ahte jorgalahttit sámiid risttalašvuhtii, ja maiddá eiseválddiid reaidu dáruiduhttit/suomaiduhttit/ruoššaduhttit/ruohtaduhttit sámi álbmoga. Noiddiid doaimmat návccahuvve dađistaga go miššuvdna oaččui coavcci Sámis. Loahpas eiseválddit gilde bálvaleames dán oskku. Noaidevuohta šattai loahpas cielossátnin ja balddonassan. Muhto noaidevuođajáhku datte eai nagodan sihkkut álfárot buot sámiid mielain ja jurdagiin. Noaidi dáidu seillui eambo čihkosis ja eará hámis. Buorideapmi lea ovdamearka dasa.

Vaikko muhtun sápmelaččat oahpahuvojedje báhppan, de eai hilgon álfárot noaidejáhku ja –meanuid. Okta dain lei Lars Levi Læstadius.

Læstadius lei riegiádan ja bajásšaddan ruotabeale sámis, Gárasavvonis. Mánnán gillái áhčis jugešvuoda ja geafivuoda. Garra rahčamušaid čađa son nagodii váldit alit oahpu ja vihahuvvui báhppan jagi 1825. Son šattai hui dovddusin sártniidis bokte. Sártnit šadde álgun leastadianismii. Sártnit bokte lihkahusaid olbmuid geat guldaledje su. Lihkahusaid bokte sii čájehedje duohta risttalaš oskku dovdu. Lihkahusat ledje maddái noaidevuoda dovdomearkkat. Dán láhkai Læstadius heivehii noaidevuoda risttalaš osku. Risttalaš osku šattai áddehahtti ollu olbmuid ja nu dat leavai ja viidánii miehtá sámis.

Datte Leastadianisma áiggi mielde ja servodat rievvdadusaid mielde lea bissun. Dat fas miellidbuvtti ahte ollugat guđde Leastadianismma go dat šattai menddo konservatiiva, ja njuolggadus ja meanuid čuovvuleaddji osku. Ollugat čuovvoledje girkolaš ja luther-evangelalaš oskku mii lei almmolaš- ja stáhtaoskkoldat Norggas gitta miessemánu 2012 rádjái.

Vástádušat

Vástádušat Loga-ja-vástit gažaldagaide s 94.

1. Sii mearridedje ahte buot olbmot galge guođdit luondduoskkoldaga ja jorgalit risttalašvuhtii.
2. Sii muitaledje sámii ahte sin ipmilat eai leat duođat.
3. Rihppaskuvlla
4. Risttalašvuoda birra.
5. Dat mearkkaša ahte ii lean šat lohpi bálvalit luondduipmiliid.
6. Son lei sártnideaddji
7. Son máhtii sámegeallii sártnidit, ja áddejedje sámis.

Kommentárat Daga-ja-oahpa-eambo bihtáide s 94.

1. Digaštallet. Olmmošvuoigatvuođat mitalit ahte juohke olmmoš galgá friddja beassat čuovvut dan oskku maid ieš háliida.
2. Muhtin oahppit soitet nagodit nuoraidskuvlla girjjis: Leastadianisma. Kristiansen. Čállidlagádus. lohkat ja ohcat dieđuid Læstadiusa birra. Biografiija ii dárbbáš guhki ja sáhttet maid ollu fáktadieđut: Goas son riegádii, gos son riegádii, gos son áσαι jna. Muđui čujuhit sápmi ja máilbmi (mánáidskuvla) neahttasiidduide. Doppe gávdno čálus mii mitala lagabui maid biografiija galgá sisttisoallat.
3. <http://norske-kirkebygg.origo.no/?ref=checkpoint> dán neahttasiiddus sáhttet oahppit gávdnat ollu dieđuid girkuid birra.
4. Oahppit sáhttet čálalaččat dahje njálmmálaččat mitalit/ovdanbuktit maid (mo) sii vásihedje ipmilbálvalusas/čoakkalmasas. Searvegottit dábálaččat guovllu áviissaide almmustahttet goas ja gos sáhtta čuovvut ipmilbálvalusa dahje čoakkalmasa.

Lassi metodalaš tipsat oahpaheaddjái

Sáhttibehtet geahččat filmma: *De gode hjelperne* maid Torill Olsen ja Harry Johansen leaba dahkan. Filbma mitala dan birra mo sámiid gaskkas ain lea dábálaš vuoinjaid bokte

dálkkodit ja buoridit olbmuid. Lea jáhkku ahte muhtin olbmuid leat fámut ja attáldagat mat sáhttet nuppiid dearvvašvuoda dili buoridit. Dološ sámiid luondduosku bohtá dán láhkai oidnosiid almmolašvuhtii. Dieđusge dat lea ollu ja garrasit digaštallon. Erenoamážit luonddudutkit ja –diehtit soitet leat hui kritihkalaččat vuoiŋgaide ja luondduveahkeheddjiide.

Sáhttibehtet maid digaštallat ja hállat dan birra manne olbmot eai dáhtu muitalit ja almmustahttit iežaset oaiviliid, vásihusaid ja jáhkuid oskku dáfus. Lea go dat nu priváhta? Ii go dat oaččo leat priváhta?

Ávkkálaš neahttasiiddut

<http://www.nrk.no/skole/klippdetalj?topic=nrk:klipp/310309>

<http://www.nrk.no/skole/klippdetalj?topic=nrk:klipp/791531>

<http://go.nrk.no/go/e/nettvleft;siteId=185;afu=www.nrk.noa47nett-tva47klippa47838319/http://www.nrk.no/nett-tv/klipp/838319>

(ođđasat 03.04.2012 gos čájehuvvo Balto/Ravna bázzi mii ceggejuvvui Kárášjohkii. Soai leigga Nansena veahkit go čuoigga rasttildedje Kalaallit Nunaata jagi 1888)

http://www.museevirtuel-virtualmuseum.ca/sgc-cms/expositions-exhibitions/traditions/English/inuit_games.html

www.ovttas.no

www.urbefolk.wordpress.com

www.bellona.no

www.forskning.no

Gáldut

- Kuokkanen: Boaris dego eana. Eamiálbmogiid diehtu, filosofii ja dutkan. ČálliidLágádus. 2009
- Nationalmuseet København: Ånder og mennesker. 1978
- Walter, Fridman (doaim): Shamanism. An Encyclopedia of world Beliefs, Practices, and Culture vol 1. ABC-CLIO. 2004
- Irimoto, Yamada (edit): Circumpolar Ethnicity and Identity. National Museum of Ethnology, Osaka. 2004
- Aikio: Olmmoš han gal birge. ČálliidLágádus.2010
- Gaski, Harald: Nu gárvvís girdilit... Sámi girjjálašvuoda oahppogirji. Davvi Girji. 1991.
- Kristiansen: Davviguovlluid eamiálbmogiid oskkut ja sámi dološ osku. Oahppogirji nuoraidskuvlii. ČálliidLágádus. 2004
- Pentikäinen, Saressalo, Taksami (edit): Shamanhood symbolism and epic. Akademia Kiado, Budapest.2001
- Solbakk, John T. (doaim): Árbevirolaš máhttu ja dahkkivuogitvuolta. 2007. Sámi Kopiiija.
- Solbakk. Sámi historjá 1. Davvi Girji. 1994.
- Solbakk: Bálvosbáikkít ja noaiddesvuolta Deatnogáttis. ČálliidLágádus. 2006
- Solbakk: Hva vi tror på. Noaidevuolta – en innføring i nordsamenes religion. ČálliidLágádus. 2008
- Leirvik, Røthing (doaim): Verdier. Universitetsforlaget. 2008
- Myrhaug: I modergudinnens fotspor. Pensumtjeneste. 2003
- Norsk polarinstitutt, Tromsø.
- Newth, M: Arktis, jordas navle. Omnipax. 2007.